www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Research Article / Araştırma Makalesi

Ermeni ve Gürcü Krallarına Ait Yeni Bulunan Bir Hazine Kalıntısı

Remains of a Newly Found Treasure of the Armenian and Georgian Kings

Mustafa Kalkan[*] - Sıddık Çalık[**]

Abstract: The rich treasures taken in Syria (consisting of 50 coins) have been researched in detail with their period features, stylistic features of the coins, and the importance of the types used by both states. In the treasure, there are also some examples of the Armenian Barony, established in Adana (Sis-Kozan) region before the Armenian Kingdom of Cilicia was established. The details of the silver tram, zabel, copper tank, kardez, equestrian kardez, pogh, silver and billion takvorin are examined to determine which king they belong to. In addition, the felses belonging to the Georgian Kingdom but written in Georgian on one side and in Arabic on the other due to their vassal status were examined. The historical adventures and events of the Armenians, who were forcibly sent to Çukurova from the eastern Anatolian region by the Byzantine Empire, are discussed in detail. The struggle of survival of the Armenians in the geography where great states such as the Ilkhanates on one side of their borders, the Anatolian Seljuks on the other side, and the Mamelukes in the south, will be evaluated. The coin samples belonging to 12 Armenian, 3 Georgian, 1 Mamluk and 1 Ayyubid kings and sultans have been very well-preserved where they were found. Since the inscription details can be read easily, they are considered to be important examples in terms of condition and rarity in the numismatic discipline. These coins reveal the importance of the Kozan-Sis Armenian Kingdom in Turkish history. At the same time, they are of great importance as they reveal in which periods they entered under the rule of the Ilkhanate, Anatolian Seljuks (Sultanate of Rum) and Mamelukes. Looking at the coins in Armenian historical perspective, it will be seen that they contain important details in terms of displaying how the events of the time had transpired. The minting quality of the coins, their silver settings, and the ornaments on them reveal that the Armenians had a very advanced artistic sense. The data is from 2007, so there is no need for ethical board approval.

Structured Abstract: Coins that will be published after research (Zeno: 301899, 301898, 301893, 301892, 293822, 282020, 282019, 282018, 282017, 281016, 282015, 282014, 282013, 282012, 282011, 282010, 282009, 282008, 282007, 282006, 282005, 276030, 267854, 257882, 257881, 257880, 257879, 257847, 257845, 257844, 257843, 256231, 256229, 256226, 256225, 256224, 248440, 248435, 248434, 248348, 248347, 248346, 248291, 248281, 313943) have been found among the ruins of a castle in Kozan (Sis), Adana, Turkey. Later, the coins, along with other coins, were taken to Iraq during the reign of Saddam Hussein. They were brought to Syria from Iraq by Abdulbasid Tikriti, who left his country due to the Iran-

[*] Sorumlu Yazar: Doç. Dr., Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Corresponding Author: Assoc. Prof. Dr., Karatekin University, Faculty of Letters, Department of History.
ORCİD 0000-0001-6339-4500
kalkan12@hotmail.com
[**] Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.
Assoc. Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History.
ORCİD 0000-0003-0348-8489
siddikcalik@gmail.com
Cite as/ Atıf: Kalkan, M. & Çalık, S. (2023). Ermeni ve Gürcü Krallarına ait yeni bulunan bir hazine kalıntısı . *Turkish Studies*, *18*(2), 545-576. https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.68198
Received/Geliş: 04 February/Şubat 2023
Accepted/Kabul: 25 June/Haziran 2023
Published/Yayın: 30 June/Haziran 2023
Checked by plagiarism software
© Yazar(lar)/Author(s) | CC BY- NC 4.0

Iraq War (1980-1988). The technical specifications of the coins were taken in Damascus (2007). Abdulbasid Tıkritî died during the fighting in the Syrian Civil War (2011) as an opponent of the al-Asad's regime. Existing coins are currently with his relatives living in Syria.

Coins found in Anatolia but with unknown date of transfer to Iraq have great importance in Armenian and Georgian history. The Armenians, who spread as far as the cities of Van, Ani, Kars, Erzurum, Ağrı, Muş and Artvin and founded some small kingdoms, could not withstand the heavy tax policy and forced conversion pressure of the Byzantine Empire. With the conquest of the region by the Arab armies, the Armenians, who were caught between the two great powers, would be forced to implement a policy of balance. Arabs, who engaged in intense military struggles with Byzantium, achieved significant success in Damascus, Khorasan, the Caucasus and Anatolia. Many regions were left by Byzantium after heavy defeats in military battles. The heavy defeats of Byzantium and their efforts to compensate for the loss of land with the taxes they received from the other peoples of the region and the forced recruitment of soldiers would also increase the Arab sympathy. Arabic regional governors, who use this very well, would establish contact with other peoples, provide them with military and financial aid, recognize the principalities in the regions where they were located, and successfully managed to detach Armenians and Georgians from their former allies, the Byzantine Empire.

The coins found will become important sources giving information about the kings of the same era. When a king ascended the throne and in which king or sultan period the bilingual coins were used can be understood. The coins, which were obtained outside of the written sources and the Crusader chronicles, and directly shed light on the period, will play an important role in solving many problems. When Anatolian Seljuk, when Mamluk and when Ilkhanid sovereignty was recognized can be easily understood thanks to these coins. In addition, it can be determined how long this recognition of dominance lasted. The coins that were minted year after year reveal the details of this, and it can be understood which cities changed hands and which state established its authority in which cities.

It will be seen that Armenians and Georgians were not only oppressed by these states, but also Papal and Crusader counts intervened in the state administration, sometimes even going so far as to seize the throne. Despite all the struggles, exiled lands and the heavy taxes paid, the effort of the Armenians to maintain their military resistance and to preserve their lands are commendable. Armenian kings, occupying the throne for a very short time, getting killed, being poisoned by the Byzantine emperors, and being tortured to death by the Ilkhanate, are hailed as heroes by the people. Both Armenian and Georgian chronicles describe these sacrifices down to the finest detail, revealing the truth about the events of that period.

The Georgians are a tribe that has to constantly struggle with great enemies because they have a geostrategic position on the transit route of the Caucasus. Like Armenians it can be seen that the Georgians, who are a nation with high national awareness, resilience, and warrior characteristics among the Caucasus peoples, have also courageously overcome these difficult times. It is known that the kings of both peoples were willing to die for their country without hesitation and, in order to ensure that their people would not be harmed, was forced to surrender to the Ilkhanate, Byzantium and Mamluks. As recorded in Armenian, Georgian, Crusader, and Islamic chronicles, it is also known that kings who surrendered after fighting great wars were killed under severe torture.

Coins minted by both Georgians and Armenians are of very high quality in terms of silver content. The weights, compositions, writing styles and ornaments on the coins reveal an advanced understanding of art. Although the early Armenian coins show typological differences, the copper-bronze-billion coins were heavily cut and decorated with ostentatious pictures and inscriptions. The same was observed in Georgian coins, where one side was dedicated to the names of Ilkhanid -Khwarazmian-Anatolian Seljuk sultans, while the other side was stamped with Georgian stylized writing and decorations, making magnificent dirhams. Known as the coin types unique to the Caucasian geography, these examples were cut from heavy, flamboyant, bulging and high-caliber metals.

It is known that the Mamelukes captured many cities in Anatolia, and imposed their rule by imposing heavy taxes and forcing the Armenians to bow down. At the same time, it has been identified that they cut dirhams and felses as bilingual or with contour marks for commercial use. It will be seen that they used them in the markets, sometimes by having Islamic countermarks struck on Armenian coins and sometimes by having Armenian countermarks struck on Mamluk silver. The same will be the case with the Georgians, who will signify their vassalage status by striking Islamic countermarks on Ilkhanid or Georgian

coins. A similar situation exists in some coins of the Ayyubid sultans of this period. This will show that in some cities, Armenians recognized the authority of the Ayyubids and minted Armenian or Ayyubid coins with countermarks and used them in the markets. The coins found provide important contributions to the history, economy, vassal relationships, and the history of kings and sultans in the period from a numismatic discipline point of view.

Keywords: Armenian History, Armenians of Cilicia, Period of Barons, Kozan-Sis, Mamluks, Ilkhanate, Anatolian Seljuks

Öz: Suriye'de ele geçirilen ve farklı krallara ait olan zengin hazinenin (50 adet sikkeden oluşmaktadır) dönem özellikleri, sikkelere ait stilistik hususiyetleri ve ortak olarak (her iki devlet tarafından kullanılan) darb edilen tiplerinin önemi ayrıntılarıyla araştırılmıştır. Hazinenin içinde, Klikya Ermeni Krallığı kurulmadan önce Adana (Sis-Kozan) bölgesinde kurulan Ermeni Baronluğu'na ait bazı örnekler de mevcuttur. Gümüş olan tram, zabel, bakır olan tank, kardez, equestrian kardez, pogh, gümüş ve billion olan takvorinler detayları ile ele alınarak hangi krala ait oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca Gürcü Krallığına ait olan ama vassal olmaları sebebiyle bir yüzü Gürcüce diğer yüzü ise Arapça yazılan felsler incelenmiştir. Doğu Anadolu bölgesinden Çukurova'ya Bizans İmparatorluğu tarafından zorla gönderilen Ermenilerin tarihi serüvenleri ve yaşadıkları olaylar, detayları ile ele alınmıştır. Sınırlarının bir tarafında İlhanlılar, diğer tarafında Anadolu Selçukluları, arkalarında ise Memlükler gibi bir büyük devletin yer aldığı coğrafyada, Ermenilerin hayatta kalma mücadeleleri değerlendirilecektir. 12 Ermeni, 3 Gürcü, 1 Memlük ve 1 Eyyübi kralına-sultanına ait olan sikke örnekleri, bulundukları yerde oldukça iyi muhafaza edilmiştir. Yazı detayları rahatlıkla okunabildiği için, numismatik disiplini açısından kondisyon ve nadirlik özellikleriyle de önem arz eden örnekler oldukları görülmektedir. Bu sikkeler, Kozan-Sis Ermeni Krallığı'nın Türk tarihi açısından önemini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda hangi dönemlerde İlhanlı, Anadolu Selçuklu ve Memlüklü hâkimiyeti altında girdiklerini göstermesi açısından da büyük ehemmiyete sahiptir. Ermeni tarihi açısından sikkelere bakıldığında da yaşanan gelişmelerin seyrini sergilemesi açısından önemli detaylar içerdikleri görülecektir. Sikkelerin darb kalitesi, gümüş ayarları ve üzerlerindeki süslemeler, Ermenilerin oldukça gelişmiş bir sanat anlayışına sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Veriler, 2007 yılına ait olduğu için etik kurul onayına gerek yoktur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tarihi, Klikya Ermenileri, Baronlar Dönemi, Kozan-Sis, Memlükler, İlhanlılar, Anadolu Selçukluları

Giriş

Ermeniler; "Balkanlar'dan Anadolu'ya gelen, Hint-Avrupa kökenli Trak-Frig soylu bir kavimdir" (Ersan, 2019, s. 1). Friglerin bir kolu olan İlliryalıların (Arnavutların) baskısıyla MÖ. VI. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç ederek yerleşmişlerdir. Böylece bölgenin eski halklarının kalıntıları (Urartular, Hurriler) ve bazı Kafkas kökenli yerli halklarla karışarak, bugünkü Ermeni toplumunu meydana getirdiler" (Carriera, 1896, p. 4). Ermenilerin Urartu halkına mensup oldukları iddiası, birçok bilim adamı tarafından kabul görmemektedir. Ne dil olarak ne de etnik köken olarak Urartularla Ermeniler arasında tam bir akrabalık bağı yoktur. Ermeniler, Urartu Devleti içinde yer alan birçok kavim arasında yaşayan küçük bir etnik topluluktur. Urartuca yapılan araştırmalara göre Kuzeydoğu Kafkas dil ailesine yakınlık göstermektedir. Ermenice ise Hint-Avrupa dil ailesine aittir. Yani Urartular, Ermenilerin atası değildir. Ermeniler kendilerine *Hay* ve ülkelerine *Hayastan* veya *Hayk* adını verirler (Ersan, 2019, s. 1). Yabancı ulusların Ermeni ülkesi için kullandıkları bir terim olan Armina veya Arminiya'ya ilk kez M.Ö.510 tarihli Eski Farsça (Persçe) Bisutun Yazıtı'nda rastlanmıştır.

Ermenice, "Hint-Avrupa dil ailesi içinde bağımsız dal oluşturan bir dildir. Yukarı Fırat ve Aras Havzası'nda MÖ.V. yüzyıldan itibaren varlığı kaydedilmiş ve 405 yılından itibaren Ermeni alfabesi ile yazılmaya başlanmıştır. Din adamı Mesrob Maşdots (361-441) tarafından geliştirilerek günümüze kadar kullanılan Ermeni alfabesi, 36+3 harften oluşur" (Mahmood, 2001, p. 153-177).

Ermeni alfabesi, öğrenim zorluğu sebebiyle Sanskritçe gibi dünyanın en zor dillerinden biridir. Bundan dolayı Ermenilerin dünyayla yazı dili etkileşimi kopuktur. Ermeni toplumu, geleneksel tarih anlatımına göre MS.301 yılında "Aydınlatıcı" (Lusavoriç) lakabıyla anılan Aziz Gregor/Krikor'un öncülüğünde Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Yaygın bir kanıya göre, yeryüzünde Hıristiyanlığı benimseyen ilk ulusal topluluk Ermenilerdir. Bir başka tez ise; Hıristiyanlığı ilk olarak kabul eden halkın Albanların (Udinlerin) olduğudur (Kalantkalı, 2006, s. 5). Ermeni Apostolik Kilisesi adını alan ulusal kilise, Batılı kaynaklarda (Ermeni kilisesinin kurucusu olan Aziz Gregor'a atfen) Gregoryen adıyla da anılır. Bunların yanı sıra Apostolik, Evangelik ve Katolik olan Ermeni cemaatleri de mevcuttur (Hastings, 2000, p. 289).

Hz. Ömer döneminde İran'ın ağır bir yenilgiye uğratılması ve akabinde Horasan Valiliği'nin tesisinden sonra, Arap orduları tarafından Ermenistan toprakları, Doğu Anadolu ve Dvin şehri (641) ele geçirilmiştir (Halife b Hayyât, 2019, s. 130-1). Emevî orduları, daha sonra da Gürcistan sahasını ele geçirecek ve bölgenin vergi gelirlerini almaya başlayacaklardır (Mes'ûdî, 2020, s. 181-2). Emevî halifeleri, Ermenilerin önde gelen hanedanı olan Bagratunileri bölgede hâkim unsur haline getirerek, kontrolü sağlamaya çalışmışlardır. Bunun içinde yerel idarecilere, emîr ve kral gibi unvanlar tevdi edilmiştir. Halife Mu'temid'in bölgedeki nüfuz kurma arayışı, Bizans İmparatoru I.Basileios tarafından engellenmiş ve Ermenilere krallık unvanı verilerek, Arapların güç arayışı kesilmeye çalışılmıştır (Ersan, 2019, s. 3).

IX. yüzyılın başında Bağdat Halifeliği'nin gücünün azalmasının ardından, Ermenistan'da bir dizi bağımsız veya yarı bağımlı hanedanlıklar kuruldu. Bunlardan Ani Bagratileri en güçlüleriydi ve 885'te 1045'e kadar sürecek bir hanedanlık kurdular. Ne yazık ki, Ermenistan'daki mevcut feodal sistem, rakip beyliklerin Arap ve Bizans imparatorluklarının entrikalarına direnebilecek kadar güçlü bir devlet oluşturmasını ve bir araya gelmesini imkânsız hale getirdi. Her iki imparatorluğun hükümdarları, IX. yüzyılda altı çeşitli krallık arasındaki küçük çekişmeler nedeniyle Ermenistan'ın sürekli bir kargaşa içinde tutulmasını sağladı. "Kralların kralı" olarak taçlandırılan ve bu nedenle halife ve Bizans imparatoru tarafından kabul edilen Ani hükümdarı bile, feodal topraklarının ötesinde yalnızca itibari bir etkiye sahipti (Bedoukian, 1962, s. 3).

Ermeni kralı I. Aşot'un ölümünden sonra oğlu I. Simbat'ın tahta geçerek Bizans ile ittifak kurmak amacıyla siyasi bir yol izlenmiş ve Vaspuragan Ermeni Krallığı'nın kralı, (Tokuş, 2018, s.238;Yinanç, 2020/I, s. 31) Ermenilerin kralı olarak ilan edilmiştir. I. Simbat'ın akabinde, tahta oğlu II. Aşot geçecek hem Bizans imparatoru hem de Abbasî halifesi tarafından kral olarak tanınacaktır (İpek, 2012, s. 35). Bu arada Kars Ermeni Krallığı ön plana çıkarılacak (III. Aşot dönemi), Bagratuni Hanedanı'na (Yinanç, 2020/I, s. 26) bağlı başka bir krallık daha oluşturulacaktır (961) (Tellioğlu, 2019, s.118). Bu şekilde Doğu Anadolu bölgesinde Ani, (Yinanç, 2020/I, s. 16) Kars ve Van'da (Peachock, 2020, s. 169) üç Ermeni Krallığı kurulacak ve Ermenilerin güç oluşturmalarına fırsat verilmeyecektir (Kaşgarlı, 1990, s. 15;Keleş, 2016, s. 109).

Ermeni Krallıkları ve Bizans'la Gerçekleştirdikleri Şiddetli Mücadeleler

Bizans İmparatorluğu'nun Ermenileri Ortadokslaştırma baskısı (Gordlevskiy, 2019, s. 270) içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştır. Bu baskılar, Ermenileri başka bölgelere kaçmak zorunda bırakmıştır (Peachock, 2020, s. 182). Doğu Anadolu bölgesi terkedilerek, (Sevim, 2002, s.14) Çukurova-Klikya sahasına göç edilmiştir. Fakat Bizans İmparatoru Phokas (963-969) Ermenileri Çukurova'da da rahat bırakmayacak, 968 yılında, bu toprakları Bizans'a dâhil edecektir (Tokuş, 2020, s. 129-136;Ersan, 2019, s. 11). 1045 yılında Ani, (Peachock, 2020, s. 155) Kars ve Van şehirleri, Bizans ordusu tarafından işgal edilecek, köyler, kiliseler yağmalanacak, çok sayıda insan katledilecektir (Ersan, 2019, s. 19).

Yavaş yavaş Bizans, hem Ermenistan hem de Gürcistan'ın bağımsız krallıklarına boyun eğdirme politikasını benimsedi; bu politika, zaman zaman askeri veya diplomatik önlemlerle ve çoğu zaman soylulara imparatorluk sınırları içinde zengin topraklar ve yüksek makamlar sunarak

gerçekleştirildi. Ermeni kralı Vaspuraganlı Senekerim'in 1021 yılında tebaasının büyük bir kısmıyla birlikte Sebastia bölgesine nakledilmesi bu eğilimin göze çarpan bir örneğidir. Uzun vadede, milliyetçi eğilimleri ortadan kaldırmanın ve Bizans tarafından uygulanan nüfus değiştirme politikasının dar görüşlü-yıkıcı olduğu ortaya konuldu. Orta Asya'dan Selçuklu Türk boylarının gelmesiyle Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasında bu politikanın belirleyici bir faktör olduğu kanıtlandı (Bedoukian, 1962, s. 3-4).

Klikya bölgesi, Suriye, Mısır ve diğer Arap devletlerine ulaşan ticaret yollarının en önemli geçiş kavşağı durumundaydı. IX. Monomakhos (1042-1055) döneminde Apılkarip, Klikya bölgesine vali olarak atanmış ve Ermeni ileri gelenlerine yeni topraklar verilerek, buralara yerleştirilmiştir (Kaşgarlı, 1990, s. 21; Ersan, 2019, s. 108).

1086'da Selçuklular sadece Ermenistan'ı değil, Küçük Asya'nın çok büyük bir bölümünü de fethetmişti. Sadece Büyük Ermenistan'ın dağlık bölgelerinde insanlar hayatta kalabildi. Kilikya Dağları'nda ve bazı şehirlerde Ermeniler, Bizans kuvvetlerinin yardımını alamadıkları için korumasız kaldılar ve Bizanslılara karşı tarihsel husumetleri onları bağımsızlığa götüren önlemler almaya zorladı. Ermeni asıllı bir Bizans generali olan Philaretus, Antakya da dâhil olmak üzere Kuzey Suriye ve Doğu Kilikya'da geniş topraklara sahipti. Muhtemelen Philaretus'un bir Ermeni Krallığı kurma emelleri vardı ve Ermenileri topraklarına yerleşmeye teşvik etti. Danişmendliler, Sebastia'yı ele geçirmiş ve Senekerim'in krallığına son vermişlerdi. Görünüşe göre Senekerim'in vassalı olarak topraklara sahip olan bazı soylular, Kilikya'ya gelip dağlık bölgelere yerleştiler. Ani'nin Bagrati krallarıyla akraba olduğunu iddia eden Roupen, Partzrbert ve çevresini bağımsız bir kral olarak elinde tutuyordu. Kilikya'da Bizans imparatoruna bağlılıklarını ilan eden ve Ermeni Ulusal Kilisesi'nden çok Rum Ortodoks Kilisesi'ne mensup çok sayıda başka Ermeni kralı vardı.

Böylece, XI. yüzyılın başında Oshin, Lampron'u ve çevresindeki bölgeleri elinde tuttu; Tatoul, Maraş; Gabriel, Melitene ve Toros, Edessa'ya sahipti. Ermeni Ulusal Kilisesi'ne mensup olan Kogh Vasil, Gaban ve Kesun çevresinde geniş topraklara sahipti. Görünüşe göre, Philaretus'un bir krallık kurması için uygun zaman değildi ve ilerleyen Selçuklu dalgası karşısında yukarıdaki kralların çoğunun konumu uygun olmadı. Prenslerden sadece biri Roupen, yönetimini sürdürmeyi başardı ve yaklaşık üç yüz yıl boyunca Kilikya'yı elinde tutacak bir hanedan kurdu (Bedoukian, 1962, s. 4-5).

Ermeni krallarının dönemleri anlatılırken dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta vardır. Bazı araştırmacılar, Baronluk Dönemi'nde tahta çıkan kralları sıralamaya dâhil etmez iken, bazı araştırmacılar ise her iki krallığı da sıralamaya dâhil etmiş ve sıralamayı ilk dönemden itibaren başlatmışlardır. Baronluk Dönemi ve Klikya (Yinanç, 2020/I, s. 95) Ermeni Tarihi'nin kısa anlatımında araştırmacıların ve koleksiyonerlerin okumaları sırasında bir karışıklığa sebebiyet vermemek için, özellikle her iki şekilde sıralama verilmiş ve kralların hâkimiyet dönemlerinin anlaşılmasını kolaylaştırma yoluna gidilmiştir.

Ermeni Baronluğu kurulmadan önce Türklere (Cüzcânî, 2020, s. 80) ve Müslümanlara karşı koyabilmek amacıyla bölgeye yerleşen Ermeniler, (Gökhan, 2012, s.74) denge politikası gözeteceklerdir. Haçlıların ve Bizans'ın farklı dönemlerde yardımlarını talep ederek ve Haçlı Seferlerini destekleyerek, Haçlıların öncü birlikleri, yol göstericileri ve lojistik destek kaynakları olarak uzun yıllar yararlılık göstermişlerdir. Haçlılar, Ermenilerin yardımları sayesinde Akdeniz'e ulaşabilmiş ve şehirleri ele geçirerek, farklı isimlerle kontluklar ve krallıklar kurmuşlardır (Runciman, 2019/I, s. 150-163;Spuler, 2011, s. 29). **Roupen** (1080-1095) elverişli koşullardan yararlandı ve konumunu sağlamlaştırmayı başardı. Hem Bizanslılar hem de Selçuklular kendi zorluklarıyla meşgulken siyasi durumdan yararlanan Roupen, topraklarını genişletti. Sadece küçük bir dağlık bölgeye hükmetmesine rağmen varlığını sürdürdü (Bedoukian, 1962, s. 5).

I. Gosdantin (1095-1100) babası Roupen'in yerini aldı. Bu dönemde ilk Haçlı dalgası geldi ve Ermeniler hem Bizanslılara hem de Selçuklulara karşı doğal müttefik olarak onlarla yakın

ilişkiler kurdu. Ermeniler, Antakya kuşatması sırasında Haçlılara gerekli ihtiyaçları sağlayarak aktif olarak yardım ettiler. Çukurova Ermenilerini etrafında toparlayan Baron I. Konstantin (Gosdantin), 1100 yılında Feke şehrinde ölmüş ve yerine oğlu **I. Toros** (1100-1129) geçmiştir. Toros Dağları'ndan aşağı inerek Anazarba'yı ele geçirecek (İonnes Kınnamos, 2020, s. 15;Sevim, 2002, s. 21) ve bölgede hâkimiyet tesis ederek, Bizansla Haçlı kontlarının Çukurova'da hâkimiyet tesis etmelerine fırsat tanımayacaktır (Yinanç, 2020/I, s. 228).

1103 yılında Türkmen birlikleri Gümüştekin'in (Yinanç, 2020/I, s. 244) yönetiminde Çukurova'ya yağma saldırıları düzenleyecektir (Sevim, 2014, s. 537). 1110 ve 1113 yıllarında da saldırılar tekrarlanmış ve çok sayıda esir alınarak, üst düzey Ermeni soylusu öldürülmüştür (Kesik, 2018, s 63). I. Haçlı Seferleri sebebiyle, (Karaca, 2020, s. 71) Anadolu Selçuklularının iç bölgelere çekilmesi nedeniyle, Bizans ve Antakya Prenslikleri'nin de aralarındaki mücadelelerden dolayı Klikya, Ermenilerin elinde kalmıştır (Karaca, 2020, s. 148;Runciman, 2019/I, s. 150). Tahta kardeşi **I. Levon (Leon)** 1129-1138 geçince Danişmendliler üzerine saldırmış ama yenilgiye uğrayarak, bazı kaleleri kaybetmiştir (Kesik, 2017, s. 93-97). Bunun üzerine barış yaparak, yıllık vergi ödemiştir. 1135 yılında Servendigar Kalesi'ni ele geçirmiştir. Bu arada, Haçlı Krallıkları, Ermenilere saldırmış ve onları vergiye bağlamıştır. Bizans İmparatoru II. Ioannes, Ermeniler üzerine Çukurova'ya sefer düzenlemiş, (Yinanç, 2020/I, s. 250) 1137-8 tarihinde ağır yenilgilere uğrayan Ermeniler, birçok kaleyi kaybetmiş ve I. Levon esir düşmüştür (Forsyth, 2019, s. 162).

Zeno:144124/276030/190979

Resim 1: Ç.:18.5x18 mm, A.:1.498 gr. AE. **RRR.** Pogh.
Ön yüzünde büyük bir haç, arka yüzünde ise haç işaretinin yanında Ermenice büyük **U** harfi-işareti vardır. Baronlar Dönemi krallarından I. Levon, 1129-1138 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Baronlar Dönemi, Ermeni Tarihi'nde farklı bir dönem olarak tarihi kayıtlarda tanımlanmıştır.

Pogh (follis), antik çağlarda küçük bakır paraların genel adı olarak kullanılmıştır. Pegolotti, bir denarın dört follis değerinde olduğunu belirtirken, büyük bir bakır paranın Oshin'in, IV. Levon'un veya V.Levon'un dört küçük bakırına eşit değerde olduğunu kastetmiş olabilir (Bedoukian, 1962, s. 49).

Emîr Gazi, savunmasız kalan Klikya'ya sefer düzenleyerek Vahga (Buyruk, 2018, s. 43), Keban ve Kızıldağ bölgelerini yağmalamıştır. Esir olarak İstanbul'a götürülen Levon orada ölmüştür, kaçarak esaretten kurtulan II. Toros ülkesine geri dönmeyi başarmıştır (Kesik, 2003, s. 44, 53;Ayçiçek, 2018, s. 67). Toros'un Ermenileri etrafında toparlaması üzerine, Bizans imparatoru Manuel (1143-1180) Ermeni Baronluğu'na sefer düzenledi, bunun üzerine Toros, Anadolu Selçuklu sultanı I. İzzeddin Mesud'a (1116-1155) elçi göndererek, yardım talebinde bulunmuştur. Bu talebine karşılık olarak, sultan tabiiyet arz etme şartını koşmuştur. Böylece Baronluk bağımsızlığını kaybetmiştir. Bunun üzerine Bizans imparatoru, Antakya Prinkepsi Renaud de Chatillon'u Ermeniler üzerine yönlendirdi, ağır yenilgiler alan Ermeniler (Kesik, 2003, s. 110;Bozoyan, 2016, s. 96) dağlara çekilmiştir (Kuşçu, 2013, s. 154). Diğer krallar döneminde de Bizans ve Haçlılarla mücadeleye devam edilmiştir. Son kral II. Leon'un ölümünden sonra (Yinanç, 2020/II, s. 70) yerine geçecek oğlu olmadığı için 1219 yılında ölen kralın eşi, I. Hetum ile evlenecektir. Böylece Ermeni Baronluğu son bulacak ve Hetum Sülalesi yönetimi ele geçirecektir

(Kaşgarlı, 1990, s. 55-61;Ayçiçek, 2018, s. 72).

Klikya-Çukurova Ermeni Krallığı döneminde, özellikle 1125 yılında Alaaddin Keykubad (1220-1237) askeri saldırı düzenleyecek, Manavgat ve Anamur'u ele geçirecektir, (Sevim, 2002, s. 29-30) Silifke'de yaşayan Hospitalier ve Tempelier Şövalyeleri'nden yardım istenmiştir. Sonraki dönem **I. Levon-Muhteşem Levon**'un (1198-1219) tahtta olduğu dönemdir. Babasının Bizans valisi tarafından zehirlenmesinden sonra hayatının önemli kısmını Toros Dağlarında dayılarıyla birlikte zorlu askeri mücadelelerle geçirmiştir. Levon, yaşamı boyunca Antakya ile Hıristiyanlık davasını zayıflatan mücadelelere karıştı. 1203'te Antakya'yı kuşattı, ancak Halepli el-Zâhir Gâzi'nin yaklaşması üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. 1208'de kasabayı ele geçirmeyi başardı, ancak kale alınamayınca Ermeni kuvvetleri sonunda geri çekildi. 1216'da nihayet kale de dâhil olmak üzere şehri ele geçirdi ve büyük yeğeni Raymond-Roupen'i Antakya prensi olarak atadı. Ancak 1220'de Raymond-Roupen, amcası Trabluslu Bohemond tarafından devrildi (Bedoukian, 1962, s. 9). Hayatını, büyük Ermenistan'ı kurma hayaline adamıştır. Ermeni kralları arasında askeri başarıları ve fedakârlıkları ile tanınır.

Zeno:144011/256231/SA:43-2200/Zeno:128208/282005

Resim 2: Ç.:21x20.5 mm, A.:2.839 gr. AR. C. Tram. **Resim 3:** Ç.:28.8x28 mm, A.:7.016 gr. AE. A. Tank.

Ön yüzünde tahtta oturan kralın sağında ve solunda iki aslan yer almaktadır, arka yüzünde ise uzun bir haçın iki yanında birbirine bakan iki aslan tasvir edilmiştir.

Ön yüzünde büyük bir haç, her iki yanında haçın altında yıldız, arka yüzünde ise başında taç bulunan kral resmi sağa doğru tasvir edilmiştir (coinsarchives, 4088/2977).

I. Levon'un tramlarının ters yüzü çok sıra dışı bir tasarıma sahiptir, iki aslan arasında yaygın bir haç kullanılmıştır. Langlois'in bu tür desenlerin Müslüman eşyaları arasındaki aynalarda var olduğu ve Levon'un madeni paraları için model görevi gördüğü yönündeki önerisi, atıfta bulunduğu tasarımlar, madeni paralarda bulunan aslanlara çok az benzeyen veya hiç benzemeyen efsanevi figürler olduğundan kabul görmemiştir. Bu desen ilk kez Ermeni paralarında göründüğü için, bunun nümizmatik sanatına özgün bir katkı olduğunu söylemek belki de haklı olabilir (Bedoukian, 1962, s. 57-8).

Zeno:134793/282006/Zeno:239520/282007

Resim 4: Ç.:29x28.5 mm, A.:6.097 gr. AE. A. Tank. **Resim 5:** Ç.:21x20.5 mm, A.:2.756 gr. AE. C. Kardez.

Ön yüzünde büyük bir haç, her iki yanında haçın altında yıldız, arka yüzünde ise başında taç

bulunan kral resmi sağa doğru tasvir edilmiştir (coinsarchives, 4088/2977;ma-shops, Sis/Usd).
Ön tarafında büyük bir haç tasviri, arka tarafında bağdaş kurmuş oturan kral yer almaktadır.

Tram (Latince: drachma), gümüş paralar için kullanılan başka bir kelimeydi ve genellikle tahegan veya sbidag ile birbirinin yerine kullanılabilirdi. Kilikya'da yazılan el yazmalarında tram kelimesinin Roupeni döneminde daha sık kullanılması dikkat çekicidir. Ancak Vartan, 1045 yılında 300.000 tram ödendiğinden söz etmektedir. Levon'un Nasır'a haraç ödemesinin tahegan veya sbidag olarak değil, 600.000 tram olarak tarif edilmesi manidardır. Yeni Tramlar (daremos novos) ve Eski Tramlar (daremos vetere) 1274-1279'da Cenevizli noterler tarafından birçok kez zikredilmiştir. Bu kelimelerin dolaşımdaki madeni paralar için kullanılmış olması, Rupen gümüş sikkelerine bu adın verildiği düşüncesini desteklemektedir. I. Levon ve I.Hetom'un ağır ve yüksek gümüş içeriğine sahip eski sikkeleri daha değerliydi. II. Levon'un daha az gümüş içeriğine sahip madeni paralarından farklı olarak daremos vetere olarak biliniyordu. Yarım Tramlar, tramların yarı ağırlığına ve yarı değerine sahip madeni paralardı. Çift Tramlar, sadece I. Levon tarafından darbedildi ve tramların iki katı ağırlığa ve değere sahipti. Tank (obolus) eski zamanlarda madeni paranın adı olduğu gibi aynı zamanda bir ağırlık ölçüsüydü. Shiragatzi, altı tankın bir trama eşit olduğunu belirtiyor. Tank kelimesi, İncil'in Ermenice tercümesinde sık sık geçer. Hem gümüş hem de altın tanklar vardı (Bedoukian, 1962, s. 47-8).

I. Levon, aşağı yukarı aynı boyut ve ağırlıkta çok sayıda bakır para kestirdi. Bu sikkelerin ön yüzünde kralın taçlı aslan başı, arka yüzünde ise iki yıldızlı uzun bir haç görülmektedir. Langlois, Levon'un bakır sikkelerinin ön yüzünün Sicilya'nın Norman krallarının sikkelerinden sonra desenlendiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, Sicilya sikkelerinde aslan başı, Levon'un sikkelerinde ise farklı bir aslan başı gösterildiğinden, bu iki tip arasında çok az ilişki olduğu görülmektedir. Kralın aslan başı, sakallı, taçlı vs başka ayrıntıları vardır. Bu nedenle, Levon'un burada yine özgün bir tasarım seçtiği anlaşılıyor. Levon'un ataerkil ya da Golgota haçı ve iki yıldızı olan bakır sikkelerinin arka yüzü, tasarım olarak bazı Bizans sikkeleriyle ilişkili görünmektedir ancak yıldızların kullanılması, bu sikkelerin tasarımında bir dereceye kadar orijinalliğe işaret etmektedir (Bedoukian, 1962, s. 60). Sultan, İçel, Silifke ve Çinçin'i ele geçirince Ermeniler, iki katı vergi ödeme şartı ile barış imzalamışlardır (Sevim, 2014, s. 569-70). Ayrıca Ermeni kralı, sultan adına sikke darbettirmiştir. 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Ermeniler, (Sevim, 2014, s. 581) Moğollara tabi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hatta **I. Hetum-Hetoum** (1226-1269), sultanın eşini esir alarak Moğollara teslim etmiştir. Kardeşi Simbat'ı (Galstyan, 2005, s. 30) hediyelerle birlikte Moğol hanı (Roux, 2001, s. 328) Güyük'e elçi olarak göndermiştir (Genceli, 2018, s. 89,120).

Zeno:48328/257879/Zeno:50204/282008

Resim 6: Ç.:29x28.5 mm, A.:7.176 gr. AE. RRR. Tank. **Resim 7:** Ç.:25.5x24.5 mm, A.:4.658 gr. AE. Equestrian Kardez

Ön yüzünde büyük bir haç, dört köşesinde üç yıldız, arka yüzünde tahtın her iki yanında yer alan aslanlarla birlikte oturan ve elinde küçük haç bulunduran kral tasvir edilmiştir (coinarchives, 3968292/4088). Dört köşesinde üç yıldızlı olan örnek sikke, başka yerde bulunamamıştır. Sis darblıdır. Ön tarafında büyük bir haç, dört yönünde yıldız süslemesi vardır, arka tarafında atın üzerinde süvarinin elinde mızrak formlu haç bulunur, atının terkisinde haç işareti sağa doğru hareket halindedir ve darb tarihi yoktur.

Kardez veya Tenar, orta boy bakır Rupen madeni parası anlamına geliyordu. Tenar veya dinar genellikle gümüş para olmasına rağmen, aynı zamanda bir bakır parayı da ifade ediyordu. Böylece Pegolotti, bir taccolini'nin (takvorinin) on dinar değerinde olduğunu açıkça belirtmektedir. 1260'lı yıllara ait kaynaklarda bakır paralar için kardez kelimesi kullanılmaktadır. Dolayısıyla bahsettiği dinar, 1340'lı yıllarda Ermenistan'da kullanılan bakır paradır (Bedoukian, 1962, s. 48-9).

Hetom'un tahta geçmesiyle birlikte sikke türünde kesin bir değişiklik olmuştur. Çifte aslan tasarımı ortadan kalktı ve muhtemelen Haçlı beyliklerinin etkisinin zayıflamasına ve Ermenileri çevreleyen Müslüman unsurların güçlenmesine işaret eden, doğuya özgü madeni para tiplerini taklit etme eğilimi başladı. Hetom'un bakır paraları da yeni özellikler gösteriyordu ve Levon tarafından basılanlardan farklıydı. Gerçekten de, hepsi aynı tipte ve aynı boyutta olan Levon'un bakırlarının aksine, Hetom'un bakırları birkaç çeşidi ve iki farklı boyutu temsil ediyordu. Hetom'un Levon'unkiyle yaklaşık aynı ağırlık ve çapta büyük bakır paraları vardı, ön yüzde kral, basit bir tahtta veya aslanlarla süslenmiş bir tahtta oturmuş, taç giymiş ve elinde bir asa tutuyordu. Sağ elinde bir haç ve sol elinde ise küre vardı. Bu tasarım görünüşe göre Levon'un gümüş sikkelerinin ön yüzünün bir varyasyonuydu. Bu bakır paraların ters yüzü, birçok alan işaretiyle birlikte bir Grek veya Potent (Kudüs) haçı taşırdı. Haç, bazı Bizans sikkelerinde ve Haçlılar tarafından basılan çok sayıda sikkede bulunabiliyordu; bu, kralın Hıristiyan inanışının bir göstergesiydi. Hetom ayrıca bu büyük bakır paraların daha küçük bir versiyonunu da çıkardı. Bu küçük bakırın bir varyasyonu, Levon'un tramlarının ön yüzünde olduğu gibi, kralı aslanlarla süslenmiş bir tahtta otururken gösteriyor, ancak uygulama daha az bir dikkatle tasarlanmıştır. İkinci bir tür küçük bakır paradan çok sayıda bulunmuştur. Ön yüzde kral at sırtındadır. Tasarım, iki dilli gümüş sikkelerinkine çok benzer, ancak o kadar da sanatsal bir beceri ile sergilenmemiştir (Bedoukian, 1962, s. 61).

Zeno:50204/282009/Zeno:173937/282010

Resim 8: Ç.:28.5x27.5 mm, A.:5.003 gr. AE. Equestrian Kardez. **Resim 9:** Ç.:27.5x27 mm, A.:6.573 gr. AE. Kardez.

Ön tarafında büyük bir haç, dört yönünde yıldız süslemesi vardır, arka tarafında atın üzerinde süvarinin elinde mızrak formlu haç bulunur, atının terkisinde haç işareti sağa doğru hareket halindedir ve darb tarihi yoktur. Ön yüzünde büyük bir haç, haçın dört yönünde orta kısmında ok formunda çizgiler vardır, arka yüzünde tahtın üzerinde oturan, sağ elinde büyük bir haç, sol elinde küçük haç tutan kral tasvir edilmiştir. Sis darblıdır.

Zeno:239543/282011/Zeno:239544/282012

Resim 10: Ç.:30x29.5 mm, A.:8.157 gr. AE. RR. Tank. **Resim 11:** Ç.:29.5x28.5 mm, A.:7.288 gr.

AE. RR. Tank.

Ön yüzünde büyük bir haç, haçın dört yönünde orta kısmında ok formuna benzer çizgiler vardır, arka yüzünde tahtın her iki yanında yer alan aslanlarla birlikte oturan, sağ elinde büyük haç, sol elinde küçük haç tutan kral tasvir edilmiştir. Sis darblıdır.

Ön yüzünde büyük bir haç dört köşesinde dört yıldız, arka yüzünde sağında ve solunda aslanların yer aldığı tahtta oturan, sağ elinde büyük haç, sol elinde küçük haç tutan kral tasvir edilmiştir (coinarchives, 3968292/4088). Sis darblıdır.

Zeno:50203/282013/Zeno:156853/282018

Resim 12: Ç.:24.5x24 mm, A.:5.087 gr. AE. R. Kardez. **Resim 13:** Ç.:21x20 mm, A.:2.709 gr. AE. Kardez.

Ön yüzünde büyük bir haç, dört köşesinde üç çizgi bir hilal, arka yüzünde tahtta oturan, sağ elinde büyük haç, sol elinde küçük haç tutan kral tasvir edilmiştir (coinarchives, 3968292/4088). Sis darblıdır.

Ön tarafında büyük bir haç işareti, arka tarafında bağdaş kurarak oturmuş kralın sağ elinde mızrak formlu başka bir haç tasvir edilmiştir. Sis darblıdır.

Zeno:24177/282014/Zeno:70658/257880

Resim 14: Ç.:27.5x27 mm, A.:7.045 gr. AE. Tank. **Resim 15:** Ç.:22x21.5 mm, A. 3.116 gr. AE. Kardez.

Ön yüzünde büyük bir haç, haçların uç kısımlarında yuvarlak noktalar vardır, arka yüzünde tahtın her iki yanında yer alan aslanlarla birlikte oturan, elinde küçük haç bulunan kral tasvir edilmiştir. Sis darblıdır.

Ön tarafında büyük bir haç, arka tarafında bağdaş kurarak oturmuş kralın sağ elinde mızrak formlu başka bir haç tasvir edilmiştir. Sis darblıdır.

Zeno:145115/257881/SA:IOA.7-116/Zeno:152397/256224

Resim 16: Ç.:21.5x20.5 mm, A.:2.936 gr. AE. Kardez. **Resim 17:** Ç.:20.8x20 mm, A.:2.986 gr. AR. Tram.

Ön tarafında büyük bir haç işareti, arka tarafında bağdaş kurarak oturmuş kralın sağ elinde mızrak formlu

başka bir haç tasvir edilmiştir. Sis darblıdır.
Ön tarafında Kral Hetoum ile Zabel arasında uzun bir haç vardır, arka tarafında sağa doğru pençesini kaldırmış aslan tasvir edilmiştir (sarc.auction, i36763150).

Zeno:168142/256225/Zeno:219705/256226

Resim 18: Ç.:21x20 mm, A.:2.838 gr. AR. Zabel. **Resim 19:** Ç.:20x19.5 mm, A.:2.389 gr. AR. Tram.
Ön tarafında Kral Hetoum ile Zabel arasında uzun bir haç vardır, arka tarafında sağa doğru pençesini kaldırmış aslan tasvir edilmiştir.

I. Levon ve Hetom-Zabel döneminde istikrarlı bir madeni para basımının var olduğu görülecektir. Bu krallar, madeni para basan on dört kraldan sadece ikisi iken, saltanatları yetmiş dört yıllık (1196-1270) bir dönemi, toplam yüz yetmiş dokuz yılı (1196-1375) kapsıyordu. Roupenian Hanedanı bir krallık olarak varlığını sürdürdü. Ayrıca, krallığın en müreffeh dönemi olduğu için, madeni paralar sadece tek tip ağırlıkta değil, aynı zamanda yüksek gümüş içeriğine de sahipti. I. Levon ve Hetom-Zabel'in gümüş sikkelerinin yaklaşık 3.0 gram ağırlığında olduğu ve % 90 gümüş içerdiği görülmektedir. II. Levon döneminde, yaklaşık 2.6 gram ve % 70 gümüş oranına kadar bir düşüş oldu. Asi krallar, Smpad ve I. Gosdantin, görünüşe göre standartları önemli ölçüde yükselttiler, ancak yalnızca az sayıda madeni para bastıkları için, bu eski standartları korumak amacıyla yapılan zayıf bir girişimdi. Daha sonra IV. Gosdantin'in hükümdarlığı sırasında madeni paraların ağırlığı kademeli olarak 2.5 gramdan 2.0 grama ve gümüş içeriği % 50-60'tan % 40'ın altına kadar düştü (Bedoukian, 1962, s. 108).

Moğol hanı, Ermenileri müttefik olarak kabul ettiklerini, (Tubach, 2012, s. 171) Haçlılarla birlikte Suriye ve Mısır bölgesini alacaklarını ifade etmiştir. Karamanoğulları, Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları farklı yönlerden Ermeni Krallığına saldırmışlardır. Ermeniler, 1258 yılında Maraş'ı ele geçirmişlerdir. Moğollarla ve Haçlılarla birlikte hareket eden Ermeniler, (Roux, 2001, s. 338) 1260 yılında Ayn-ı Calut Savaşı'nda Memlüklerin zafer kazanmasıyla çok zor durumda kalacaklardır. Sultan Baybars, 1266 yılında Ermenileri Antakya yakınlarında ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Memlükler, Misis, Adana, Tarsus ve Ayas şehirlerini ele geçirdikten sonra (Yinanç, 2020/II, s. 268) kralın oğlu I. Leon'u (Ermeni Baronluğu'nda I ve II. Leon olduğu için bazı araştırmacılar bu kralı III. Leon olarak isimlendirmişlerdir) esir almıştır (Galstyan, 2005, s. 70,184). Kral takas yolu ile Sungur el Aşkar'ı Baybars'a teslim etmiş ve oğlunu kurtardıktan sonra, tahtı ona bırakmıştır.

II. Levon (III. Leon) (1269/70-1289) döneminde Ermeniler, Memlük saldırıları karşısında zayıf düşünce, Moğollardan yardım istemişlerdir. Türkmen boylarının farklı bölgelerde düzenledikleri saldırılarda (Peacock, 2020, s. 177) çok sayıda Ermeni esir alınmış ve pazarlarda satılmıştır. Bu kişiler, tekrar ağır bedeller ödenerek esir pazarlardan geri alınmıştır (Ersan, 2019, s. 196-7). Bu dönemde, baronlar arasındaki çatışmalar, Karamanoğullarının Klikya'ya saldırmalarına ve diğer Türkmen boylarının Tarsus'u ele geçirmelerine neden olmuştur (Yinanç, 2020/I, s. 342). Karamanoğulları, Mut ve Silifke bölgesini ele geçirerek, Ermeni yerleşimlerini alıp, buralara Türkmenleri yerleştirmişlerdir (Buyruk, 2018, s. 11;Ersan, 2019, s. 196-198).

Zeno:25520/256229/Zeno:248440/153378

Resim 20: Ç.:22.5x22 mm, A.:2.701 gr. AR. RRR. Tram. **Resim 21:** Ç.:20.5x20.5 mm, A.:2.782 gr. AR. R. Tram.

Ön tarafında atın üzerinde süvari, elinde mızrak formlu haç, sağa doğru hareket halindedir, arka tarafında üzerinde haç olan sağa doğru aslan tasviri vardır (ancientarmeniancoins, levon-leo). Sis darblıdır, tarihi yoktur. Ön tarafında atın üzerinde süvari, elinde haç sağa doğru hareket halindedir, arka tarafında üzerinde haç, pençesini kaldırmış sola doğru aslan tasviri vardır.

Ön yüzde, II. Levon'un gümüş sikkelerinin tümü, çeşitli alan işaretleriyle I.Hetom tarafından basılan atlı tiptedir ve yeni bir özellik göstermez. Bu gümüş paraların ters yüzü de seleflerinin kullandığı tasarımı takip ediyordu. Aslan her iki yönde de yürür veya durur şekilde tasvir edilmiştir. Bakır paraların ön yüzü, sola veya nadiren sağa yürüyen bir aslanı gösterir. Tek aslanlı gümüş sikkelerin önceki tüm durumlarında, aslan öne dönük, taçlı veya bir haç tutarken ya da bir haçla birlikte temsil edilmiştir. II. Levon'un bakır sikkelerindeki aslan ön yüze bakmaz ve Alman imparatorlarının sikkelerinde görülen aslanlardan stil bakımından oldukça farklıdır. Bakır paraların arka yüzünde, I. Hetoum'un bakır paralarını anımsatan, alan işaretleri olarak çeşitli yıldızlar veya çizgilerle haç vardır (Bedoukian, 1962, s. 62).

Zeno:142518/282015

Resim 22: Ç.:22x21.5 mm, A.:4.893 gr. AE. Kardez.

Ön tarafında büyük bir haç işareti, arka tarafında sağa doğru hareket halinde bir aslan tasviri vardır.

Yapılan anlaşmaya rağmen Ermeniler şartlara uymamış, bunun üzerine Memlükler, 1273 yılında saldırıya geçmiştir (Ağar, 2015, s. 24). Kinyul, Tarsus, Sis ve Ayas yakılıp yıkılmıştır. Moğolların hâkimiyeti altında hüküm süren Muiniddin Pervane, Memlükleri Anadolu'ya davet etmiş ve Baybars'ı sultan olarak tanıyacaklarını bildirmiştir (Zengin, 2014, s. 97). Ama daha sonra Pervane, Moğol baskısından korkunca, Anadolu'da bir süre bekleyen (Roux, 2001, s. 375) ve ihanete uğradığını düşünen Memlük ordusu, Çukurova, Tarsus, Sis, Misis ve Ayas bölgelerini yağmalamıştır (Ağar, 2015, s. 154). 1276 yılında Memlükler ile Ermeniler arasında yapılan askeri mücadelede, Baron Simbat öldürülmüştür. Moğollar'dan ve Haçlılar'dan tekrar yardım almaya başlayan Ermeniler, Memlüklü sultanı Kalavun'un saldırılarına hedef olmuştur. Sis önemli bir ticaret merkezine dönüşmüştür (Usta, 2022, s, 97). **II. Hetoum-Hetom** (1289-1292) dönemi zor bir krallık sürecidir. Babasının döneminde Memlükler, Trablus'u ele geçirmiş ve Ermeniler üzerinde baskı uygulayarak, Maraş ile Behisni'yi talep etmişlerdir. Templierlerin Sultan Kalavun'a aracı olması sebebiyle Ermeni elçilerini kabul ederek, önceden ödenmeyen vergilerinde verilmesi şartı

ile anlaşma yapılmıştır (Ağar, 2015, s. 130).

Zeno:173939/282016/Zeno:50205/282017

Resim 23: Ç.:22.5x22.4 mm, A.:3.929 gr. AE. Kardez. **Resim 24:** Ç.:20.5x19 mm, A.:3.669 gr. AE. Kardez.

Ön tarafında haç işareti, arka yüzünde Kral Hetoum'un yüz tasviri vardır. Klikya Ermeni Kralı II. Hetoum, 1289-1293, 1295-1296 ve 1301-1305 tarihleri arasında hüküm sürmüştür, darb yeri Sis'tir, darb yılı yoktur. Üç kez tahta çıkmıştır.

Hetoum'un bakır sikkeleri Latin etkisini göstermektedir. Ön yüzde, yukarıda bahsedilen kralların sikkelerine benzer tarzda kralın başı yer alır. Ters yüzünde, tabanında süs yaprakları olan bir haç vardır. Bu ayırt edici, işlemeli haç, Edessa kontlarının eski sikkelerinde ve Konstantinopolis'in Latin imparatorlarının (1204-1261) sikkelerinde görülüyordu (Bedoukian, 1962, s. 62). 1289 yılında tahta geçer geçmez, Memlüklere saldırmış ve Rumkale'yi ele geçirmiştir. el Melîk el Eşref (1290-1293) döneminde Akka fethedilmiş ve Haçlı hakimiyetine Suriye'de son verilmiştir. Ordusunun başında sefere katılan sultan, Ermeni topraklarına girmiştir. Ermeniler, öz dayıları olan Baron Raymond'un da askeri birlikleri ile Memlüklere karşı koymaya çalışmıştır. Karamanoğuları'nın da yardımını alan Memlükler güçlü bir şekilde kuşatmaya giriştiler. Bir ay gibi kısa zamanda şehrin düşeceği anlaşılınca, din adamları gönderilerek af dilendi ve istenilen vergi miktarını vermeyi vaadettiler. Kabul gören af talebine rağmen 30.000 kadar Ermeni esir, sultan tarafından Mısır'a götürüldü. Bu başarısızlık II. Hetom'a çok ağır geldi ve isteği ile tahttan feragat edip yerini **III. Toros'a** (1292-1294) bıraktı. İki yıl süresince Memlükler ile barış yapılmış, el Melîk el Eşref'in Ermeni ülkesine saldırı düzenlemesinin (1293) önüne geçilebilmesi için Behisni, Maraş ve Tel Hamdun kalelerinin verilmesi yoluna gidilerek, sefer engellenmiştir. Ermeni önde gelenlerinin ve kilisenin baskısı ile Toros, münzevi bir hayat yaşamaya başlayacak ve 1295 tarihinde II. Hetom tekrar tahta çıkarılacaktır. II. Hetom, Moğol hanı Gazan Han'dan yardım istemek için hanın ordasına-karargâhına gitmiş, kral olarak tanınmış ve çeşitli ayrıcalıklar almayı başarmıştır. 1296 yılında Klikya'ya dönmüş, kardeşi Simbat'ın düzenlediği bir komplo ile tekrar tahttan indirilmiştir (Galstyan, 2005, s. 117). **Smbat-Simbat** (1296-1298) döneminde Ermeni Katolikası Gregory ve Papa Boniface'nin desteği alınmış, böylece kral kardeşini tahttan indirmiştir.

Zeno:171755/301892/282019/Zeno:171755/282019

Resim 25: Ç.:20x18.8 mm, A:1.955 gr. AE. Kardez. **Resim 26:** Ç.:18.5x18 mm, A.:2.449 gr. AE. Kardez.

Ön tarafında büyük bir haç tasviri, arka tarafında sağa doğru hareket halinde bir süvari yer almaktadır. Sis darblıdır.

Bakır sikkelerin atlı tasarımı, görünüşe göre I. Hetoum'un iki dilli madeni paralarından türetilmiştir. Ters yüzünde sıradan bir haç vardır ancak dört yönde tarlada dört zambak veya uçan güvercini andıran figürler mevcuttur. Smbad'ın bakır paraları yaygındır ve önceki hükümdarlar tarafından basılan bakırlardan önemli ölçüde daha küçüktür. Yazıttaki farklılıklar dışında hepsi tek tiptir. Ön yüzde kral at sırtında sağa doğru yürür ve sağ elinde topuz tutar şekilde tasvir edilmiştir. Ters tarafında, dört köşede uçuşan dört zambak veya güvercin bulunan sıradan Grek haçı vardır (Bedoukian, 1962, s. 90).

Tel Hamdun, Nuceyme ve Maraş kaleleri, Memlükler ve Türk beyliklerinin destek verdiği saldırılarla tekrar ele geçirilmiştir. Adana ve Sis yağmalanmıştır, bunu üzerine kral, Memlüklü sultanından barış talebinde bulunmuştur. Ağır yenilgiler üzerine Smbat tahttan indirildi ve tekrar II. Hetom tahta çıkarıldı. Ermeniler, bağlılıklarının nişanesi olarak Anadolu'da isyan eden Baltu'yu esir alarak Gazan Han'a göndermiştir. Aynı zamanda kardeşi Smbat ve Constantin'i sürgün etmiştir (Galstyan, 2005, s. 59). **I.Gosdantin-Constantine** (1298-1299) tarihinde bir yıl kadar II. Hetom tarafından geçici olarak tahta çıkarıldı. Daha sonra kardeşi Smbat'ı hapisten çıkardı ve tahtı yeniden ele geçirmek için II. Hetom ile mücadeleye girişti. Hetom, Hospitallers ve Knight Templar Şövalyelerinin yardımıyla ikisini de ağır yenilgiye uğrattı ve sürgün olarak Konstantiniye'ye gönderdi, ölene kadar orada yaşadılar. Gostandin kendi adına, sanat değeri oldukça yüksek kabul edilen altın, gümüş ve bakır paralar kestirdi. Daha sonra II. Hetom münzevi bir hayat yaşamak için, tahtı Levon'a bıraktı.

III. Levon-IV.Leo-Leon (1301-1307) dönemi (ancientarmeniancoins, levon-leo) Moğollara güçlü bir bağlılığın olduğu ve Memlük saldırılarının ağır kayıplar verdirdiği bir dönem olarak bilinir. Akrabaları tarafından tahtı üç kez ele geçirildi, III. Toros, III. Gosdantin-Constantin ve Smbat, yönetimi onun elinden almayı başardılar.

Zeno:251057/301893/ Zeno:109960/257882

Resim 27: Ç.:22x19.5 mm, A.:3.136 gr. AE. Kardez. **Resim 28:** Ç.:16x15 mm, A.:1.460 gr. AE. Pogh.

Ön tarafında büyük bir haç tasviri, arka tarafında tahtta oturan sağ elinde büyük, sol elinde küçük bir haç tutan kral yer almaktadır.

III. Levon'dan başlayarak son kral V.Leo Lüsinyan'a kadar her kralın madeni parasını sıralamak tekrar olacaktır, çünkü bu dönemde stil ve tasarım çok az değişiklik gösterir. III. Levon, Oshin, IV. Levon, Guy (II. Gosdantin), III. Gosdantin, Gaspçı (Usurper) Levon ve IV. Gosdantin sikkelerinde aslanın üzerinde tarlada bir haç ile sağa yürüyen aslan tasviri vardır. Sonraki her kralın madeni paralarının stili ve darbı kademeli olarak kötüleşti, böylece son iki Gosdantin'in gümüş sikkeleri genellikle kötü kesildi ve düşük gümüş içerikleri nedeniyle grimsi bir görünüm sergilemeye başladı. Bakır paralar da boyut olarak kesin bir küçülme gösterir ve harflerle, kalıpların hazırlanmasında biraz özen gösterildiği görülse de, madeni paraların çoğu o kadar kötü basılmıştır ki, düzgün basılmış ve iyi durumda olan bir bakır para çok nadiren görülür. Ön yüzünde kral oryantal tarzda oturmuş, taç giymiş ve sağ elinde bir asa, sol elinde bir haç tutuyor, II.

Hetoum'un bakır sikkelerine benzer, arka yüzün tasarımında bir dizi varyasyona sahip bir Grek haçı vardır. (Bedoukian, 1962, s. 64, 92).

Bulunan hazine içerisinde **Roupenian Sonrası** dönem olarak kayıtlarda geçen bir sikke de tespit edilmiştir. Bu sikke, nadir ilkel örnekler arasında kabul edilmektedir. Mevcut dönem detayları ile aydınlığa kavuşturulmuş değildir.

Zeno:248281/19978

Resim 29: Ç.:18.5x17.5 mm, A.:2.546 gr. AE. Pogh.
Ön yüzünde atın üzerinde bir süvari, arka yüzünde sağa doğru hareket halinde aslan vardır, Sis darblıdır.

1307 yılında Moğol komutanı Bulargu tarafından hainceöldürüldü. Bunun duyulması üzerine Moğol hanı Olcaytu, Bulargu'nın öldürülmesi emrini verdi. Yerine, tahta bir başka amcası olan Oshin geçti (Galstyan, 2005, s. 119). **Oshin** (1307-1320) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Oshin tahta geçer geçmez, Kıbrıs ve Napoli kralı ile bağlar tesis etti (Ağar, 2015, s. 165). Papa'dan yardım istedi ama cevap alamadı. Memlükler, Klikya üzerine saldırılara başladı.

Zeno:248347/25819/Zeno:166028/301898

Resim 30: Ç.:16.5x16.5 mm, A.:1.333 gr. AE. Pogh. **Resim 31:** Ç.:16.5x15.5 mm, A.:1.014 gr. AE. Pogh.
Ön tarafında büyük bir haç tasviri, arka tarafında tahtta oturan sağ ve sol elinde küçük bir haç tutan kral yer almaktadır.

Oshin'in bakır sikkeleri kesinlikle önceki kralların bakırlarından farklı bir türdedir. Çok küçüktürler, yalnızca 1.3-1.5 gram ağırlığındadırlar ve bu nedenle önceki yöneticilerin bakır paralarından kolayca ayırt edilebilirler. I. Levon'un bakırları ve I. Hetom'un daha büyük bakırları (tank) ve sonraki küçük bakırlar (kardez) olarak tanımlanırken, Oshin ile başlayan bakır paralar (pogh) olarak bilinen üçüncü bir sınıfı temsil eder. Tüm bakır sikkelerin ön yüzünde, I. Levon'un gümüş sikkelerinde olduğu gibi, bir elinde zambak ve sol elinde bir haç tutan kral bir tahtta oturmaktadır (Bedoukian, 1962, s. 93).

Memlüklere 1306 ve 1308 yıllarında ağır vergiler ödendi, Sultan Laçin (1296-1298) tarafından alınan kaleler, buna rağmen Ermenilerin eline geçti. Memlûklü emiri Seyfeddin Bektût el-Karamanî önderliğindeki birlikler, Sis şehrini kuşattı. Bu sırada hasta olan kral Oşin ölünce yerine oğlu **V. Leon** (1320-1342) geçti (Zengin, 2022, s. 100).

Zeno:108295/248346/Zeno:133730/301899

Resim 32: Ç.:17.5x16.5 mm, A.:1.472 gr. AE. Pogh. **Resim 33:** Ç.:15x14.5 mm, A.:1.383 gr. AE. Pogh.

Ön tarafında büyük bir haç tasviri, arka tarafında tahtta oturan sağ ve sol elinde küçük bir haç tutan kral yer almaktadır.

IV. Levon'un (pogh) adı verilen bakır paraları, yaklaşık 1.3 ile 1.5 gram ağırlığında, Oshin'inkilerle aynı boyut ve tiptedir. Ön yüzde kral, bir tahtta veya bir divanda oturmuş, sol eliyle bir haç ve sağ eliyle bir topuz tutmaktadır. Nadir bulunan birkaç bakır türü dışında, bu bakır paraların tümü yaklaşık 17-18 mm çapındadır. Ters yüzünde her zaman bir Grek haçı vardır, genellikle düzdür, ancak bazen süslenmiştir (Bedoukian, 1962, s. 95).

V. Leon, Memlüklü saldırıları karşısında Kıbrıs kralından ve Papa XXI. Johannes'den yardım istedi. Memlük ordusu, Sis, Ayas ve Misis'e girdi, 1322 yılında vukubulan çarpışmada çok sayıda Ermeni soylusu savaş meydanında öldürüldü (Galstyan, 2005, s. 120;Zengin, 2022, s. 101). Beylikler, Memlükler ve Üç Ok Türkmenlerinin saldırıları sonucunda, Ermeniler büyük yenilgiler aldı, toprak kaybetti ve ağır vergiler ödediler. Çok sayıda Ermeni esiri, bölge pazarlarında ucuz fiyatlarla satılmaya başlandı (Korkmaz, 2015, s. 367-382). Kralın 1342 yılında erkek evlat bırakmadan ölümü üzerine, Ermeni tahtı vârissiz kaldı. Bunun üzerine Kıbrıs Kralı Guy de Lusignan (1342-1344) Ermeni tahtına oturdu ama iki yıl tahtta kaldıktan sonra öldü.

IV.Gostandin-III.Constantine (1344-1363) dönemi, Memlük saldırılarının en hareketli olduğu dönemi içine almaktadır. Kıbrıs ve Rodos Krallıkları'ndan aldığı yardımla, tekrar eski topraklarına sahip olmaya çalıştı (Roux, 2001, s. 515). Türkmen emîri Ramazan Bey, Çukurova'ya saldırarak, yağmalarda bulunmuştur. Haleb naibi Emîr Baydemir, Adana, Tarsus ve Misis bölgesindeki kaleleri ele geçirdi. Bir süre sonra ölünce, yerini Kıbrıslı bir asilin oğlu olan **IV. Gostandin-V.Constantine** hızla hareket ederek, zorla tahtı ele geçirmiştir (1369). Aynı yılın içinde Ermeni tahtını, Kıbrıs kralı Peter'e önerince çıkan isyan sonucu öldürülmüştür.

Zeno:139925/248434/Zeno:248348/64858/48325

Resim 34: Ç.:15x14.5 mm, A.:1.335 gr. AE. **RRR**. Pogh. **Resim 35:** Ç.:16.8x16.5 mm, A.:1.463 gr. AE. **RRR**. Pogh.

Ön yüzünde büyük bir haç, arka yüzünde tahtta oturan kral elinde haç tutar şekilde tasvir edilmiştir. Klikya Ermeni Kralı III. Gosdantin'e ait bir sikkedir (ma-shops, 28572). Sis darblıdır (cngcoins, 109412).

Zeno:248435/162380/225079/Zeno:111044/162381/282020

Resim 36: Ç.:15x13 mm, A.:1.177 gr. AE. **RRR**. Pogh. **Resim 37:** Ç.:14.5x14 mm, A.:1.238 gr. AE. **RRR**. Pogh.

Ön yüzünde büyük bir haç, arka yüzünde tahtta oturan kral elinde haç tutar şekilde tasvir edilmiştir. Klikya Ermeni Kralı III. Gosdantin'e ait bir sikkedir (ma-shops, 28572). Sis darblıdır (cngcoins, 109412).

Zeno:25469/257843/Zeno:220495/55502/257844

Resim 38: Ç.:19x18 mm, A.:1.692 gr. AE/BI. Pogh. **Resim 39:** Ç.:19x18.5 mm, A.:1.896 gr. BI. **RRR**. Takvorin.

Ön yüzünde atın üzerinde elinde haç bulunan bir süvari, arka yüzünde sağa doğru üzerinde haçın yer aldığı bir aslan vardır, Sis darblıdır. Klikya Ermeni Kralı IV. Gosdantin'e aittir

IV. Gosdantin'in önemli sayıda sikkesinin günümüze ulaşmış olması oldukça şaşırtıcıdır. Krallık çok küçük bir alanla sınırlıydı, ancak görünüşe göre oldukça fazla sayıda madeni para, düşmanın sürekli talep ettiği haraçları ödemek için basılmıştır. Kraliyet hazinesi büyük olasılıkla hatırı sayılır bir servete sahipti ve Ermeni parasıyla haraç ödeyerek barışı geçici olarak satın alabiliyordu. Sikkelerin ön yüzünde kral her zamanki gibi at sırtında, sağa dönük ve yürür şekilde tanımlanmıştı. Sağ elinde bir topuz tutmaktadır. Arka yüzünde ise sağa yürüyen bir aslan ve tarlada aslanın üzerinde bir haç bulunmaktadır.

IV. Gosdantin'in madeni paralarının hem ön yüzünde hem de arka yüzünde bir L veya S işareti vardır. Ön yüzündeki işaret, genellikle kralın atının altında, arka yüzde ise aslanın ayaklarının altındadır. Madeni paraların stili ve işçiliği oldukça zayıftır. Düşük gümüş içeriği nedeniyle -yarı gümüşten daha az- madeni paralar genellikle grimsi bir görünüme sahiptir. IV. Gosdantin, Gaspçı Levon'un, alan işareti ile gümüş paralar için kullanılan tipe benzer kalıplarla bakır paraları da basma uygulamasını devam ettirdi. Bakır paraların çoğu zayıf örneklerdir ve görünüşleri nedeniyle çok azı kurtarılabilmiştir (Bedoukian, 1962, s. 99).

Anonim ya da çift dilli sikkeler, her iki devletin içpiyasada-sınır pazarlarında ticari hareketliliği sağlamak ve alışverişlerde itiyaç duyulan değerli metalleri kullanmaları amacıyla kestirdikleri paralardır. Bu paraların altın olanları da vardır, altın tramlar da ülkeler arası ticari büyük alımlarda kullanılmıştır. Az sayıda darbedildikleri ve sonradan gelen krallar tarafından eritildikleri için oldukça değerlidirler. Sikkelerin ağırlıkları, gram ayarları ve gümüş kaliteleri çok iyidir. Kaliteli ve ağır bakırlardan kestirilen poghlar gösterişlidirler. Konturmarklı örneklerin okunması oldukça zordur. Bir tarafı Arapça diğer tarafı ise Ermenice yazılarla çevrili olan ve çeşitli

hayvan figürleriyle, stilize resimlerle süslenen örnekler, sanat tarihi açısından da eşsiz örneklerdir. Gümüşten kesilen atlı süvariler, çift taraflı tahtta oturan kralın yanındaki aslanlar, mızraklı savaşçılar, bağdaş kurarak oturur pozisyonda krallar, bu sikkeler arasındadır. Ayrıca hangi kral döneminde ve hangi devletler tarafından kullaıldıkları tam olarak anlaşılamayan anonim örnekler de vardır. Aşağıda paylaşılan iki örnek bunlar arasındadır. Gümüş olan örnek ise iki dilli konturmarklı tiplere aittir.

Zeno:257845/267854/275969 ?/Zeno:248291/94843

Resim 40: Ç.:20x17.5 mm, A.:1.617 gr. AE. **RRR**. Pogh. **Resim 41:** Ç.:19.5x16.5 mm, A.:1.568 gr.AE.**RRR**.Fels/Pogh.

Ön yüzünde kare içinde haç yer almaktadır, kaleli tip olarak da bilinmektedir, arka yüzünde ise üçgen içinde nokta bulunmaktadır. Ermeni sikkeleri uzmanları arasında, kimliği tartışmalıdır. Bazı uzmanlar, Memlük ya da Altınorda sikkesi olabileceği üzerinde durmaktadır.

Ön yüzünde tahtta bağdaş kurarak oturan sağ eli yukarıda sultan-kral tasviri, kenarlarında Ermenice yazılar yer alır, arka yüzünde tahtta oturan sağ eli yine yukarı kaldırılmış sultan-kral tasviri, kenarlarında Arapça yazıların yer aldığı multilinguel bir sikkedir. Alan uzmanları Klikya Ermeni Krallığı'na ait olabileceğini ifade etmektedir. Farklı saha otoriteleri ise Memlüklere tabi olan Ermeni Krallığı'nın darbettirdiği bir örnek olabileceğini bildirmektedirler.

Zeno:217342/225600/40529/257847

Resim 42: Ç.:20.5x19.5 mm, A.:2.257 gr. AR**. RRR**. Takvorin.

Memlük-Ermeni ortak sikkeleri olarak kullanılmıştır. Sikkenin üzerine ya da kenarlarına Ermenice yazılar darbedilerek kullanılan takvorinlerdir.

Zeno:252439/313943/252449

Resim 43. Ç.:20.5x18 mm, A.:2.410 gr. AR. RR. Takvorin. **Resim 44.** Ç.:21x19.5 mm, A.:2.356 gr. AR. RR. Takvorin.

I. Muhammed'e ait olan dirhemlerin üzerine Klikya (Çukurova) Ermenileri tarafından Ermenice

harflerden oluşan yeni bir baskı daha yapılarak iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde kullanılmışlardır. I. Muhammed, H.693/698-708-741/M.1293-1299/1309-1341 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Zeno:252439/313943/252449

Resim 45. Ç.:20x19.9 mm, A.:2.425 gr. AR. RR. Takvorin. **Resim 46.** Ç.:19x18.9 mm, A.:2.418 gr. AR. RR. Takvorin.

I. Muhammed'e ait olan dirhemlerin üzerine Klikya (Çukurova) Ermenileri tarafından Ermenice harflerden oluşan yeni bir baskı daha yapılarak iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde kullanılmışlardır. I. Muhammed, H.693/698-708-741/M.1293-1299/1309-1341 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Takvorin, Rupen Hanedanlığının son döneminde basılan değeri düşük gümüş sikkelerdir.

Kralın öldürülmesinden sonra tahtı **VI. Levon-V.Leon,** (1373-1375) iki yıl gibi kısa bir süre ele geçirmiştir. Sultan Kalavun (1362-1377) döneminde düzenlenen seferler ile Sis elde edilmiştir (Yinanç, 2020/II, s. 326). Önceden diğer kaleler alındığı için bütün Klikya Ermeni Krallığı'nın hâkimiyeti sona ermiştir (1375). Son Ermeni kralı, Kahire'ye esir olarak götürüldü. 1382 yılında bir daha Ermenistan'a gitmemesi şartıyla esaretine son verildi. Önce İngiltere'ye gitti daha sonra Fransa'ya geçti, kendisine bir kral gibi davranıldı ve maaş bağlandı. 1393 yılında kaldığı otelde öldü ve böylece son Ermeni kralı da tarih sahnesindeki yerini aldı.

Ortadoğu'da Gürcüler ve Yaşanan Askeri İlişkiler

Bölgede Gürcülerin askeri ve siyasi faaliyetlerine değinmeden önce kısaca Gürcülerin kökeni, dini hayatları ve Kafkaslar'daki varlıklarını ele almamız gerekir. Gürcü adının menşeinin Yunanca/Rumca Georgia'dan geldiği düşünülmektedir. Georgia, Yunanca "toprak" ya da "toprağı kullanan halk" anlamına gelmektedir (İberieli, 2014, s. 25). Gürcüler, Ön Asya'nın yerli halkıdır. Zamanımızdan yaklaşık 6.000 yıl önce, Ön Asya'dan İber Yarımadası'na kadar olan geniş Akdeniz Havzası'nda, Gürcülerin ataları Hatti ve Subariler ile onlara akraba kavimler yaşıyorlardı (İberieli, 2014, s. 34). Gürcülerin Mezopotamya'dan (Kardu-Kalde'den) geldiği de iddia edilmektedir. Gürcüler kendilerini Kartveli adıyla tanımlamaktadırlar. Gürcistan, Skartvelo ülkesi olarak anılmakta ve dilleri ise Kartuli adıyla bilinmektedir. Somehler ile Gürcüler, Ranienler, Lekler, Movakanienler, Herler, Megreler ve Kafkasyalılar hep birlikte Targomas (Togarma) adlı bir cedden gelmişlerdir (Brosset, 2003, s. 1). Uzun yıllar Kommegene kralı Nemrut'un saldırılarına uğrayan Azerbaycan ve Togarma halkı, daha sonra büyük bir zafer kazandı.

Gürcistan'ı eski dönemlerde iki coğrafi kısma ayırmak mümkündür. Rion Nehri Havzası'nın kapladığı kısma yani batı bölgesine, klasik kaynaklar, "Kolhis" (Demircioğlu, 2020, s. 50-1) veya "İmeretia" demiştir. Doğu kısmı ise Kartli, yine klasik kaynaklarda İberya olarak bilinmektedir. Kolhis, Batı medeniyetinin adeta başkenti olarak önemli bir ticaret merkezine dönüşürken, Kartli; aksi yönde Mezopotamya medeniyetinin tesiri altında kalmıştır (Demircioğlu, 2020, s. 11). Gürcülerin ilk ataları olarak kabul ettikleri Togarmos (Togarma) soyundan gelen Kartlos'a binaen Kartvel, Tiflis'teki ilk yerleşim sahalarına da Kartli ismi verilmiştir. Gürcüler siyasi ve idari anlamda, XI. yüzyıldan sonra siyasi birliği sağlayınca, vatanlarına Gürcü milletinin yaşadığı yer anlamına gelen Skartvelo demişlerdir (Demircioğlu, 2020, s. 12). Bölgenin en önemli

devletlerinden biri olan İran, genişleme dönemlerinde bölgedeki ülkeleri ele geçirmeye başlamıştır. Ardaşir (Erdeşir) adı ile bilenen Baaman, İran kralı oldu. İran krallarının en güçlülerinde biri olan Ardaşir, Babil'i işgal etti, Asur'u, Yunanistan'ı ve Romenleri vergiye bağladılar. Gürcüler de (İberieli, 2014, s. 49) aynı akıbete maruz kaldılar (Brosset, 2003, s. 15).

Doğu Gürcistan'ı eski Yunan ve Roma tarihçileri "İberia" olarak adlandırmışlardır (İberieli, 2014, s. 26). MÖ. 585 yılında Urartuların İskitler ve Medler tarafından yıkılmasından sonra Subariler (Gürcü kabileleri) birleşerek Kokheti Krallığı'nı kurdular. Büyük İskender (MÖ.356-323) Makedonya'dan çıktı güneye doğru yürüdü, Kafkasya'ya girdi ve buraları hızla katetti. Kartli'ye gelince Gürcüler'de diğer hiçbir millette olmayan menfur adetler gördü. İskender, Kür Nehri boyunda iptidai kabileler Türkler ve Kıpçaklar gibi korkunç surette milletlerle karşılaştı (Brosset, 2003, s. 16, 190-1). Gürcistan, tarihi boyunca büyük güçlerin saldırılarına uğramaya devam etti.

Romalılar, Gürcistan'a geldiklerinde Kolhis ve Kartli bölgelerini ele geçirmişlerdir. MÖ.220'li yıllardan sonra Sasanilerin güç kazanmasıyla da bölgede Roma-Sasani mücadelesi başlamıştır (Demircioğlu, 2000, s. 12). Sasani Krallığı döneminde I. Şapur (241-272) askeri birlikleriyle Ermeni ülkesine girdi, hanedan mensuplarını öldürdü. Akabinde Gürcistan'a yöneldiler, (İberieli, 2014, s. 61) Asfagur askeri yardım almak için Oset'e gitti (Brosset, 2003, s. 59).

Kral Mrian (265-342) geleneksel Gürcü inancının temsilcileriyle yaşadığı güç mücadelesini sona erdirmek ve ülkesini Pers saldırılarından korumak için 20 Temmuz 317'de Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etti. Aslında bu yön değiştirmenin siyasi sebeplere dayandığı açıkça görülmektedir (Tellioğlu, 2019, s. 57). Kapadokyalı Aziz Nino (Forsyth, 2019, s. 153) tarafından yapılan çalışmalar ile Kral Mrian ve Gürcüler, 330 yılında Hıristiyanlığı kabul ettiler. Gürcüler, bu tarihten sonra dinlerine bağlı Hristiyanlar olarak varlıklarını sürdürmeye başladılar (Kılıç, 2005, s. 68).

Cermen kabilesi olan Vizigotlar, Roma İmparatorluğu'na karşı 377 yılında ayaklanınca Roma orduları, İberya'dan-Doğu Gürcistan'dan geri çekilmek zorunda kaldılar (İberieli, 2014, s. 118). Gürcü kralları Bakuri, Parsmani ve Mirdati uzun yıllar (V. yüzyılda) İran saldırılarına karşı koydular ama bazıları yenilerek tutsak edildiler. Tüm Kafkasya halkları birleşerek, 572 yılında İran'ın zulmüne tahammül edemeyerek, ayaklanıp düşmanlarını ülkelerinden çıkardılar. Gürcistan hâkimi Stefanos, Tiflis'i ülkenin merkezi olarak görür, İranlılara itaat ederdi. Bu dönemde Heraclius adlı biri İmparator Phokas'ı öldürerek imparatorluk tahtını ele geçirmişti. Heraclius, Gürcistan'a saldırmadan önce (622-623) Stefanos, kaleleri sağlamlaştırmış ve askeri tedbirler almıştı. Vukubulan çarpışmalarda savaş kaybedildi ve Stefanos öldürüldü. Kafkasya'ya giren Arap orduları, Ermenistan'ın Lvin şehrini ele geçirdiler. 642-3 yılında Gürcistan'ın Kartli sınırına giren Arap orduları, Gürcüler karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (İberieli, 2014, s. 134,139).

Gürcüler, Arap ordularını topraklarından uzaklaştırdılar ama bu sefer de Bizans orduları Gürcü ülkesine saldırdılar. II. Justinianus (685-694) haraç isteyerek, Gürcistan topraklarını işgal etmeye başladı. Bu tarihlerde Halife Abdulmelîk, Muhammed ibn Mervan'ı vali (Azerbaycan, Ermenistan ve Mezopotamya) sıfatıyla bölgeye atadı. 716-7 yılında Batı Gürcistan'a saldırarak yerle bir etti. Daha sonra toparlanan Gürcüler, Arap ordularını ağır yenilgilere uğratarak ülkelerinden çıkardılar. Halife, 723 yılında Ermenistan Valiliği'ne el Cerrah ibn Abdullah el Hâkimi atadı (Zeki, 2020, s. 54). Daha sonra da Halife Hişam'ın yeğeni Mervan ibn Muhammed, (Demircioğlu, 2020, s. 12) Güney Kafkasya'ya büyük bir orduyla saldırdı. 740 yılında Bizans orduları ile mücadeleye girişen Araplar, ağır yenilgiler alarak bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar (İberieli, 2014, s. 143).

Arap fetihleri döneminde, çok sayıda valinin Gürcistan üzerine saldırı düzenledikleri görülür. Gürcü halkı mutaassıp Hristiyanlar oldukları için asla dinlerini değiştirmemişlerdir. Bu sebeple Gürcistan kralı Arçil, Arap ordularının komutanı Huzeyme bin Hazim tarafından 745

yılında başı vurularak öldürülmüştür (Brosset, 2003, s. 218-9). Tiflis şehrinden ülkeyi yöneten Aşot, Bizans imparatoru tarafından Gürcülerin kralı olarak (888 yılında) atanmıştır (İberieli, 2014, s. 157). Arap ordularının komutanı Mesleme düzenlenen saldırılarda başarı elde edemedi ve geri çekilmek zorunda kaldı (Brosset, 2003, s. 223). Daha sonra komutan olarak atanan Halid bin Yezid, Kartli, Somhet ve Heret'i ele geçirdi. Karşı koyamayan Gürcü kralı Aşot ailesiyle birlikte Bizans İmparatorluğu'na sığındı. Hazarlar (İberieli, 2014, s. 135;Korkmaz, 2021, s. 31) döneminde Lek ve Kafkas kavimleri ile savaşlar başladı, Kafkas Dağları aşılarak Derbend Geçidi'nde şiddetli savaşlar vukubuldu. Bu savaşları Hazarlar kazanarak, Togarma ülkesini ele geçirdiler (Brosset, 2003, s. 9). İmparator Basileos'un birlikleri, 1021 yılında Oltu-Tortum bölgesini ele geçirmiş, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesindeki Gürcü varlığına son vermişti (Tellioğlu, 2019, s. 120). Selçuklu sultanı Alparslan, 1065 yılında Güneybatı Gürcistan'ın Cavakheti bölgesine saldırdı. Ahalkelek şehrini ele geçiren Alparslan, şehri ve çevresini yağmalattı. 1068 yılında tekrar Gürcistan'a saldırarak, Kartli ve Argveti bölgesini fethetti (İberieli, 2014, s. 169). Türkmen boyları, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya dalga dalga hareket etmeye başlamışlardı. Askeri saldırıları durdurabilecek herhangi bir güç yoktu.

1067-68 yılında Tiflis'ten Rustov'a kadar olan sahayı ele geçirerek, bölgeyi yeniden kontrol altına alan Alp Arslan (1063-1072) döneminde, Gürcüler, Selçuklu tabiiyetinde yaşamışlardır (Özgüden, 2020, s. 141). Ancak Melîkşâh'ın (1072-1092) yönetime geçmesi sırasında ortaya çıkan taht kavgalarından faydalanan Gürcüler, 1073-4 yıllarında Şavşat ve çevresini alarak, yeniden Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmaya çalışmışlardır (Tellioğlu, 2019, s. 59). Türkmenler, 1080 yılında Karis Kalaki (Kars), Klarceti, Şavşeti, Achara, Samokalako, Argveti ve Kartli şehirlerini işgal etti. Feodal Gürcü Krallığı'nın altın devri, IV. David Bagrationi/Ağmaşenebeli'nin (1089-1125) 1089 yılında iktidara gelmesiyle başlamıştır (Subaşı, 2015, s. 1). Bu dönem, 1230 yılına yani Moğol İstilası'na kadar tam olarak 141 yıl devam etti (İberieli, 2014, s. 172). IV. David döneminde, Türkmenler bölgede artmaya ve demografik olarak toplum yapısını etkilemeye başladılar. Bu tehdit sebebiyle Gürcüler, büyük sefer hazırlıklarına başladılar. 1110-1118 yılları arasında yapılan savaşlarda IV. David, Tiflis ve Hereti bölgesinde Mehmet Tapar komutasındaki birlikleri yenilgiye uğratarak, sınırları dışına çıkarmıştır (Tellioğlu, 2019, s. 60,126). 1121 yılında yapılan büyük savaşta, Gürcüler, Selçuklu ordusunu ağır kayıplar verdirmişlerdir (Forsyth, 2019, s. 121). Büyük kayıplar veren Ahmed Sencer, 1123 yılında saldırı düzenleyerek, Şirvan bölgesinin başkenti Şamakhi'yi ele geçirdi. Yardım talepleri üzerine Ermenistan'ın eski başkenti Ani'ye giren IV. David, buraya vali atadı, Göle-Kola ve Pasinler'den-Basiani Selçuklu Türkmenlerini çıkardıktan sonra 1125 yılında öldü.

Gürcü Krallığı, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'daki Hristiyanlar nezdinde XI. yüzyılın ortalarındaki Bizans'ın konumuna yükselmiştir. 1124'teki galibiyetlerini 1126, 1154, 1161, 1174 ve 1175 zaferleri takip etmiştir. Elde edilen bu başarı ve üstünlük duygusunun bir neticesi olarak o zamana kadar Kartli Kralı, Abhaz Kralı gibi bölgesel unvanlar kullanan Gürcü kralları, adlarının önüne dini semboller koymaya başladılar. Gürcüler kendilerini İran'ın tahakkümünden kurtaran Türklere, yerleştikleri kaleye izafeten Orbelyan adını vermişlerdir ki XII. yüzyıldaki Kıpçak göçüne kadar Orbelyanlar, ülkenin önde gelen aileleri arasında yer almıştır (Tellioğlu, 2019, s. 56, 61-2). Kralın ölümünden sonra oğlu I. Demetre (Dimitri) tahta geçti. 1125-1156 yılları arasında hükümran olan kral, Ani ve Dvin şehirlerini halkın isteği üzerine Gürcistan'a bağladı (Subaşı, 2015, s. 8). Şirvanşâhı Ağsartan'ın Türkmen saldırıları sebebiyle yardım talebi üzerine askeri destek verdi ve Derbent bölgesini kontrol altına alarak yeğenine bıraktı (İberieli, 2014, s. 177).

Gürcü Krallarına Ait Nadir Sikkeler

Gürcülerin bu mücadeleler sırasında, bazen Büyük Selçuklu bazen İlhanlı bazen ise Anadolu Selçuklularının hâkimiyeti altında kaldıkları görülür. Vassalık statülerine bağlı olarak sikke kestirdikleri ve vergi verdikleri, isteğe bağlı olarak da asker vermekle mükellef tutuldukları bilinmektedir. Bu dönemlere ait üç Gürcü sikkesi mevcut hazinenin içinden çıkmıştır. Kısaca

dönemlerine değinilerek, çift dilli olan sikkeler hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

Giorgi (1156-1184) krallık tahtına çıkınca, doğuda Hazar Denizi'nden Sper Denizi'ne kadar olan bölgelerde, baba ve atalarının hâkimiyet sahalarına sahip oldu. Rahmetli babası Kral Dimitri sağlığında kendisini Osset kralı Huddan'ın kadınların en güzeli ve Kartli ülkesinde asla görülmemiş bir kızla nişanlısı olan Burduhan ile evlendirmişti (Brosset, 2003, s. 342).

"Kral Giorgi, yedi krallığın içinde tanınmış yüksek imtiyaza sahip olunca ve ilahi lütufla krallık tacını giyince, Hristiyanlığın düşmanları olan Hacer (Agar) ve İsmailoğullarını, Muhammed'in müridlerini (yani Müslümanları) ortadan kaldırmak için silaha sarıldı. O, önce lütuflarını İmer ve Amerlere, Yukarı ve Aşağı memleketlere, didebül ve aznavurlara, başkumandan ve kumandanlara iç ve dışta bulunanlara tevzi ettikten sonra Katirevan şehri üzerine yürümek için orduların toplanmasını emretti ve Şâh Ermen adını taşıyan Ermenistan hükümdarına ait olan Aşorni bölgesinin bütün kayalık vadilerini zaptetti" (Brosset, 2003, s. 343).

Zeno:256577/190114

كيوركى ملك الملوك حسام المسيح المقتفى لامرالله امير المومنين

Resim 47: Ç.:17x14 mm, A.:2.735 gr. AE. **RR**. Fels.

Ön yüzünde Giorgi melîku'l mülük hisam el mesih, arka yüzünde el Müktefi Emrillah emîrü'l mü'minîn yazılıdır (Paghava, 2013, s. 47). Gürcü Krallıklarından Bagrationi Hanedanı krallarından olan III. Giorgi adına darbedilmiş olan bir felstir (Pahamov, 1970, s. 80). Farklı tipleri de olan sikke, geç tipler arasında sınıflandırılmıştır (Dundua, 2006, s. 305). III. Giorgi, H.550-580/M.1156-1184 yılları arasında hüküm sürmüştür. Hâkimiyet yılları, Halife el Müktefi li Emrillah, H.530-555/ M.1136-1160 dönemine tekabül etmektedir.

Suriye, Mezopotamya, Ermenistan ve Erzurum ordularının ve aynı memleket hükümdarlarının mağlubiyetine dair inanılmaz haber yayılarak Horasan ve Irak sultanı, sahte dinin reisi (?) Babilon (Bağdad) halifesinin ve İran Atabeği Varazg'ın kulaklarına ilişince, onlar bütün İslâm âlemini birleşmeye çağırdılar. Onlar, Ran memleketinde birleşerek Somhet'e indiler, Gag Kalesi'ni kuşatarak zapt ve bütün civar yerleri tahrip ettiler. Yenilmez savaşçı ve eşsiz bir kahraman olan Kral Giorgi bunu duyunca yedi krallığını, Yukarı ve Aşağı İmier ve Amier askerlerini, Osetleri ve diğer birçok halkı çağırdı ve sayısız bir ordu ile gelmiş olan sultana karşı yürüdü (Brosset, 2003, s. 349).

Bu dönemde kral, Ani'yi (1161-2) kendi vassalı haline gelen gerçek sahibine iade etti (İberieli, 2014, s. 177). Atabek İldeniz, sultan ile Gürcüler arasında aracı olarak sulhu elde edebilmiştir (Subaşı, 2015, s. 12-13). Kralın kız kardeşi ve sultanın sabık eşi olan Kraliçe Rusudan'ın da arabuluculuğu ile bir ittifak ve sükûnet devri sağlandı (Brosset, 2003, s. 352). Gürcü kralının emriyle, Tao, Klarcet ve Şavşet (Şavşat) askerleri, Oltu ve Bana topraklarına; Meshler ve Torienler, Erzurum ve Aşorni kantonlarına; başkumandan ve Ermeniler, Kür'ün ötesinde Gence'ye kendisi Hasgian'a; Liht-İmier ve Kartliler, nehrin iki kıyısı üzerinde, Gence'den Holta'ya kadar; Heret ve Kahetliler de Alazan'ın ağzından Şirvan'a kadar akın edeceklerdi (Tellioğlu, 2019, s. 125). Bunun üzerine asla görülmemiş bir harp oldu ve zamanımızda geçen olaylar, bence, İlya'nın hayreti içinde Habakuk'un ateşli bir araba ile süratle Danyal'ın önüne götürülmesinden daha aşağı

bir olay olmamıştır. Kral Giorgi, 1174 yılında Paskalya'dan bir hafta sonra öldü (Brosset, 2003, s. 353-7). Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşâh (1196-1204) Harput Seferi'nin ardından Erzincan'a giderek Gürcistan Seferi için hazırlıklar yapmaya başlamıştı (Mirhand, 2018, s. 270). Daha sonra Erzurum'a doğru hareket etti Saltuklu emîri Nasreddin Muhammed tabiiyetini arz etmede tereddüt gösterince Saltuklu hâkimi tahttan indirildi. 1202 yılında bu devlete son vererek Saltuklu topraklarını Anadolu Selçuklu Devleti sınırlarına kattı (Kesik, 2017, s. 146;Subaşı, 2015, s. 28). Fakat sultan, Gürcülerle yaptığı savaşı kaybetti ve Gürcüler, Erzurum şehrini yağmalayarak acımasızca katliamlar yaptılar.

Giorgi'nin erkek evladı olmadığı için 1178 yılında kızı **Kraliçe Tamara**'ya (1184-1213) taç giydirip onu tahta çıkardı. 1204 yılında sefere çıkan kraliçe, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop ve Ereğli şehirlerini ele geçirdi (Tellioğlu, 2019, s. 62). 1205 yılında askeri hareketliliğini sürdüren Tamara, (Subaşı, 2015, s. 24) Ahlat, Malazgirt, Erciş ve Kars şehirlerini Selçukluların elinden geriye aldı (İberieli, 2014, s. 182). Tamara'nın yirmi yıllık iktidarı boyunca Gürcü halkı ve soyluları zenginleştiler. Gürcü soyluları, Tamara döneminde eski statülerine-mevkilerine sahip olmak için, Kıpçak-Türk soylu olan Kubasar ve Kutlu Aslan'ı görevlerinden aldırdılar. Bu durumu kabul etmeyen Kıpçaklar, Gürcistan'ı terk ederek Anadolu'ya göç edip yerleşmişlerdir (Tellioğlu, 2019, s. 67). Halkı ağır vergiler altında ezmeye başlayınca, Doğu Gürcistan halkı kraliçeye karşı ayaklandı. Ayaklanmalar çok sert şekilde bastırıldı, kraliçe 1213 yılında öldü (Subaşı, 2015, s. 32) ve yerine oğlu Laşa Giorgi (1213-1223) geçti. Kral tahta geçer geçmez, Gence Atabeyliği isyan etti. Gürcü kuşatmasına dayanamayan Genceliler yenilgiye uğradı ve tekrar vergi vermeye başladılar. Ahlat ve Erzurum Beylerbeyi'ne vassallık statüsünü tekrar tasdik ettirdikten sonra Tiflis'e geri dönmüştür (Tellioğlu, 2019, s. 128). Moğol tehlikesinin baş göstermesiyle birlikte, hazırlanan kral düzenli birliklerle Moğolların üzerine saldırıya geçti (Subaşı, 2015, s. XIII). Taktiksel olarak geri çekilen Moğollar, Gürcü birliklerine ağır bir darbe indirdiler. 1221 yılında tekrar Gürcistan sınırlarına dayanan Moğollar, ordunun büyüklüğünü görünce geri çekilmek zorunda kaldılar (Subaşı, 2015, s. 37,41). Kral Laşa Giorgi, 1223 yılında eceli ile öldü (İberieli, 2014, s. 185).

Kraliçe Rusudan (1223-1247) Kral Laşa Giorgi'nin kız kardeşidir. 1223 yılında tahta geçince Erzurum beyinin oğlu Muiseddin ile evlendi (Subaşı, 2015, s. 50). Bu evlilikten iki çocuğu oldu. Aynı tarihlerde 1222 yılında Moğollar, Harzem topraklarını ele geçirdiler. İran'ın kuzeyini ele geçiren Celaleddin Harezmşâh, yönünü Gürcistan'a doğru döndü (Tellioğlu, 2019, s. 63). 1225 yılında Tiflis kuşatıldı ve 1226 yılında kale içinde yaşanan ihanetle, Gürcüler yenilgiye uğradılar (Subaşı, 2015, s. 44). Akabinde Kars, Ani ve Ahlat şehirlerine saldırarak, kaleleri ele geçirmek istediler, halkın şiddetli karşı koyması sonucunda başarısız oldular (İberieli, 2014, s. 189). Toparlanan Gürcüler, 1226 yılında Celaleddin Harzemşâh'ı Tiflis'ten çıkarmayı başardılar.

Zeno:206471/THCR:16219/SA:IOA:14-1243

الملكة الملوك و الملكات جلال الدنيا و الدولة و الدين روسدان بنت تامار ظحير المسيح اعز الله انصاره

Resim 48: Ç.:24.5x23 mm, A.:5.777 gr. AE. **RR**. Fels

Ön yüzünde Gürcüce yazılar mevcuttur, arka yüzünde el melîkatu mülük ve mülükat celalüd'dünya ve devlete ved'din Rusudan binte Tamara zahirü'l mesih azzellahu ensara yazılıdır (Pahamov, 1970, s. 105).

Sikke, Kutaisi-Tiflis darblıdır (sarc-auction, 44365775) Anadolu'da özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Gürcü, (hcr-ashmus, 16219) Ermeni ve Türk tüccarlar tarafından kullanılmıştır (Artuk, 1974/II, s. 846). Diğer örnekler gibi H.624/M.1227 tarihlidir (Dundua, 2015, s.213). Gürcü Kraliçesi Rusudan, (Dundua, 2006, s. 289) H.619-645/M.1223-1247 yılları arasında hüküm sürmüştür (Paghava, 2013, s. 49).

Moğollar, 1230 yılında düzensiz Gürcü ordusunu ağır yenilgiye uğratınca, Kraliçe Rusudan batı Gürcistan'a kaçtı. Papa IX. Grigol'e yardım çağrısında bulunan Gürcülere, Hristiyan dünyasından yardım gelmedi (Forsyth, 2019, s. 169). Moğollar, 1235 yılında Gence Hanlığı'nı ele geçirdiler (Tellioğlu, 2019, s. 63).

Han, Gürcü halkının bir birlik altında toparlanmasını engellemek için, iki kralı Küçük-Narin Davit ve Ulu-Büyük Davit'i aynı anda ülkenin farklı bölgelerine atadı (Subaşı, 2015, s. 59). Küçük-Narin Davit yıllar önce Moğollara rehin olarak gönderilmişti. Anlaşma hükümlerine bağlı olarak Ulu-Büyük Davit, Gürcülere geri gönderilmiş ve ülkenin başına geçirilmişti.

1239 yılında Gürcüler, Moğolların hâkimiyetini artık tam olarak kabul etmişlerdi. Kraliçe Rusudan oğlu Ulu-Büyük Davit'i tahta geçirmek için Küçük-Narin Davit'i öldürtmek istiyordu. Anadolu Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e Küçük-Narin Davit'i öldürtmek için çok uğraştı hatta denizcilere emir vererek boğulması amacıyla denize attırdı ama başka gemiciler bu şanslı prensi kurtardılar. Sultan, Küçük-Narin Davit'in kurtulduğunu öğrenince onu tekrar yakalattı ve derin bir kuyuya ölmesi için attırdı. Ama Sosan isimli bir kişi kuyuya paralel bir tünel açarak ona ulaştı ve gizlice beş yıl boyunca her gün yiyecek verdi.

Kraliçe Rusudan, Moğollar tarafından ağır yenilgilere uğratılınca ülkenin iç kısımlarındaki kalelere çekildi, yerel beylerde bağımsız bir şekilde hareket etmekte ve bazıları Moğollarla iş birliği yapmaktaydı (Forsyth, 2019, s. 173). Çaresiz kalan kraliçe, Küçük-Narin Davit'i sormaya yaşayıp yaşamadığını öğrenmeye çalıştı ve onun hayatta olduğunu tüccarlardan duydu.

Baycu, Selçuklu sultanına önceden gönderdiği ve yaşadığını öğrendiği Küçük-Narin Davit'in teslimini istedi. Kağan Batu'nun her iki Gürcü kralından kimin tahta geçirileceğini öğrenmek üzere bunları Güyük Han'ın yanına gönderdi. Güyük (Küyük), ülkeyi ikisi arasında taksim ederek Ulu-Büyük Davit'i Kartli'yi (Tiflis merkez), Küçük-Narin Davit'e ise İmereti'yi (Svaneti merkez) verdi.

VI. David (Narin), H.642-693/M.1245-1293 tarihleri arasında fasılalarla tahta çıktı. Bu da Gürcülerin askeri güçlerinin dağılmasına neden oldu. Dağılan ve aralarında taksim edilen Büyük Moğolistan Devleti'nin Altınorda topraklarının payına Gürcistan düştü ve 1256 yılına kadar vassallığını sürdürdü. Daha sonra İran'ı ve tüm Ön Asya'yı ele geçiren İlhanlar, Gürcistan topraklarını kendilerine bağladılar.

Altınorda ile İlhanlar arasında Gürcistan topraklarını ele geçirmek için sürekli bir mücadele olmuştur. İlhanlı ordularında öncü birlik olarak kullanılan Gürcüler, ortaya koydukları kahramanlıklara rağmen büyük kayıplar vereceklerdir (Subaşı, 2015, s. 52,124,152). Suriye Seferleri sırasında her iki kral da yer aldı ve büyük mücadeleler verdiler. Hülagü özellikle Büyük David'e iyi davranıp Narin (Küçük) David'e sert tutum sergilerdi. Bu davranışların tehlikeli olduğunu fark edince kaçarak Abhazya ve Likhi Dağları'na sığındı ve Moğollara isyan etti.

Ulu David ise Tiflis'te ülkenin bir bölümünü yönetmeye devam etti. Abhazya, Svaneti ve Mingrelia lordları, İmereti Krallığı'nın başına geçirerek onu Abhazya kralı olarak atadılar (Subaşı, 2015, s. 93). Bu arada Altınorda Devleti Berke Han yönetiminde Kafkaslara girmişti, bunu üzerine Hülagü, Ulu Davit'i büyük bir orduyla birlikte Moğol ordularına dâhil ederek sefere gönderdi. Amacı Altınorda Devleti ile ittifak yapacak olan Narin Davit'in birlikte hareket etmesini engellemekti. 22 Nisan 1263 tarihinde Berke Han karşısında, Moğol hanı Hülagü ve müttefiki olan Gürcüler ağır yenilgilere uğrayarak, Tebriz'e doğru kaçmaya başladılar (Forsyth, 2019, s. 181).

LN:19-3847Zeno:247508
قاان بنده شاه جحان داود ملك شهر تفليس
عمر هاالله سنة ٦٤٥

Resim 49: Ç.:19.5x19 mm, A.:3.114 gr. AE. **RRR**. Fels
Ön yüzünde David adının ilk harfi olan D özel monogram içinde yer almış, yanında Farsça Kral David, Han'ın kulu, dünyanın hükümdarı, arka yüzünde Tiflis şehri, Tanrı onu bereketlendirsin yazılıdır ve H.645/M.1247-8 tarihi yer almaktadır (Pahamov, 1970, s. 125). VI. David (Narin), H.642-693/M.1245-1293 tarihleri arasında fasılalarla hüküm sürdü (coinarchives, 5582882).

İlhanların Memlükler ile olan askeri mücadelelerinin tamamında Gürcü kralı Ulu Davit yer almış ve büyük başarılar kazanmıştır. Sikkelerin Kozan-Sis bölgesinde bulunmalarının sebepleri bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bölge ile güçlü ticari ilişkiler de mevcuttur. Fakat daha sonra toparlanan Memlükler, İlhanlara ve Gürcülere ağır darbeler indirecek ve birçoğu da geri dönerken yollarda açlıktan telef olacaktır. Bazıları nehirleri geçerken boğulmuş, bazıları ise Memlüklü sınırlarında uğradıkları saldırılarda öldürülmüştür. Moğollarla müttefik olarak hareket eden Gürcüler, Narin Davit'in isyan etmekte haklı olduğunu, İlhanların Gürcüleri savaşlarda ön cephede kırdıklarını anladıklarında ona yönelince desteği artmaya başladı. Oltu, Karçal Dağları, Savşat, Göle, Kars ve Ardahan bölgesine düzenlediği seferlerle toparlandılar. Kısa bir süre sonra da kral, 1293 tarihinde eceliyle öldü. Hayatı, Moğollara karşı ülkesi Gürcistan'ı korumaya adanmış bir kral olarak anlatıldı.

V. Giorgi, (1313-1323) döneminde Gürcistan üzerinde hâkimiyet sağlanmaya başlanmış ve Moğollar eski güçlerini kaybetmişlerdir (Subaşı, 2015, s.XIV). Moğolların uzun süreli hâkimiyet dönemleri sona erince, Orta Asya'da daha büyük bir tehlike baş gösterecek ve Timur (1336-1405), Gürcü topraklarına dayanacaktır. 1386 yılında Kral V. Bagrat Bagrationi'yi esir almıştır. 1393 yılındaki seferi ile Gürcistan'dan Kars'a kadar bütün bölgeyi işgal etti. 1395 yılında da Altınorda topraklarına girerek büyük bir zafer kazandı. Daha sonra toparlanan Gürcüler, uyguladıkları gerilla taktikleri ile Timur'un ordularını ağır bir yenilgiye uğrattılar (İberieli, 2014, s. 201).

Timurîler dönemi, Gürcü halkının ağır vergiler ve büyük kayıplarla zarar gördüğü bir dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemin sona ermesiyle birlikte, bölgede Timurîlerin vassalı olan Karakoyunlular, Gürcü toprakları üzerinde hak iddia ederek saldırıya geçtiler, Kral VI. Giorgi Bagrationi bu birliklere karşı koyarken ağır yaralandı ve 1407 yılında öldü. Timur'un bölgeden çekilmesini müteakip I. Aleksander (1412-1442) zamanında bağımsızlığını kazanan Gürcü Krallığı, İstanbul'un fethedildiği sırada İran ve Azerbaycan'da ortaya çıkan Akkoyunlulara vergi vererek, yeniden bir Türk İslâm siyasi teşekkülünün himayesinde varlığını sürdürmeye devam etti (Tellioğlu, 2019, s. 64).

Gürcü topraklarına olan ilgi bitmemiş, sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmed döneminde Gürcistan topraklarıyla yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır. II. Bayezid döneminde Batı Gürcistan'da Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmiştir. İlk olarak Megrel'i fetheden Osmanlı Devleti, 1508 yılında İmereti ve Gürel'i kontrol altına almış ve

takiben Yavuz Sultan Selim ise Kartli ve Kaheti'yi topraklarına katmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'nin akabinde, Gürcistan topraklarında büyük ölçüde hâkimiyet tesis edilmiştir. 1555 Amasya Antlaşması neticesinde Gürcistan, iki Müslüman devlet olan Osmanlılar ve Safeviler arasında paylaşılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'a düzenlediği seferler süreklilik arz etmiş, nüfus iskân politikasıyla Ahıska, Aspinza ve Ahılkelek bölgesi tamamen Türklerle iskân edilmiştir (Nami Hasan, 2021, s. 9).

Ayrıca bu sikke grubu içerisinde bir de yakın tarihlere ait Eyyübi sikkesi çıkmıştır. Sikkenin kenarlarındaki Ermenice yazılar, ikinci bir darb yediğini göstermektedir Sikke, el Zahir Gazi ibn Selahaddin'e, (H.582-613/M.1186-1216) aittir. Eyyübilerin Haleb Kolu'na ait olan sikke, bu şehirdeki Ermeniler ya da tüccarlar vasıtasıyla Kozan-Sis bölgesine getirilmiş olmalıdır. Diğer örnek ile aynı uygulamaya tabi tutulan sikke, çiftdilli olması sebebiyle her iki ülkenin tüccarları tarafından belirli şehirlerde kullanılmıştır.

Zeno:293822/280099

الامام النا صر ضرب بحلب سنه ٦٠٧ الملك الظاهر

Resim 50: Ç.:20.2x19.5 mm, A.:2.660 gr. AE. **RRRR.** Tank.
Ön yüzünde el İmâm el Nasr, arka yüzünde el Melîk el Zahir, duribe Haleb ve H.607/M.1210-1 yazılıdır. Sikke ilginç bir örnektir, Baronlar Dönemi'ndeki I. Levon tarafından çemberin etrafına Ermenice yazılar darbedilmiştir. Satırlarda, Tagavor (kral) yazılıdır. el-Zahir Gazi ibn Selahaddin, H.582-613/ M.1186-1216 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sonuç

Ele geçirilen hazinenin numismatik disiplini açısından önemine ait değerlendirme yapmadan tarihi değerine de dikkat çekmek gerekir. Bulunan sikkeler İlhanlı, Anadolu Selçuklu, Memlüklü ve Eyyübi tarihine ait birçok olayın aydınlatılmasına katkı sağlamıştır. Özellikle İlhanlı-Memlüklü, Anadolu Selçuklu-Memlüklü ilişkilerinin seyri açısından oldukça değerli bilgilere ulaşma şansı tanımıştır. Ayrıca Gürcülerin ve Ermenilerin Ortadoğu'daki faaliyetlerinin seyri, Haçlılar açısından önemleri, İlhanlılar tarafından öncü birlikler olarak kullanılmaları, şehirlere yaptıkları saldırılar ve yağma akınları günışığına çıkarılmıştır. Yazma kaynakların yanı sıra ele geçirilen sikkelerin üzerindeki darb yerleri, hangi tarihte şehrin kimin eline geçtiğini göstermesi açısından da önemlidir.

Ermeni sikkeleri, lokal darplı sikkelerin özelliklerini taşıdıkları için oldukça değerlidirler. Bu sikkelere değer katan diğer bir özellikte, darb sayılarının azlığı sebebiyle bulunmalarının zor olmasıdır. Ayrıca her gelen Ermeni kralının değerli metal ihtiyacını karşılamak ve kendi adına sikke kestirmek için önceki sikkeleri eritmesi ve eskileri de piyasadan toplaması buna dâhil edilince, eski sikkeleri bulmak imkânsız hale gelmiştir. M.Ö.IV yüzyıldan itibaren kesilmeye başlayan Ermeni paraları, bulundukları bölgelerin bilinen en değerli sikkeleri arasında kabul edilmektedir. Sanatsal özellikleri, bombe, kabartma, darb ve kalıp sistemlerinin yanı sıra yüksek ayar gümüş ve bakırlardan kesilmiş olmaları da bu sikkelere ayrı bir değer kazandırmaktadır. Ermeni sikkeleri içinde bakır Tankların 8, Kardezlerin 4, Poghların 1.5-2.5, Takvorinlerin 2, billion Denierlerin 0.5-1, gümüş Tram ve Zabellerin 2.5-3, altın Tramların 2.5 ve Taheganların-Dahekanların 3.6 gr oldukları görülmektedir. Darbedildikleri dönemin şartları göz önünde

tutulduğunda gerek altın gerek gümüş gerekse de bakır kalitesi itibariyle oldukça itinalı ve yüksek ayarlı metallerden (Gordlevskiy, 2019, s. 160-1) kesildikleri görülecektir. Ermenilerin ticaret hayatına verdikleri önemin bir yansıması olan sikkelerin, aynı zamanda üzerlerindeki süsleme, figür, hayvan tasviri, kral büstü ve diğer ornomentleri göz önünde tutulduğunda, güzel bir kompozisyonla ve stilize özelliklerle nakşedildiği görülür. Yerleşik ve sanat zevki gelişmiş bir toplum olma (Ermenilerin) özelliğinin sadece mimaride değil, (Gordlevskiy, 2019, s. 210) aynı zamanda sanatın göstergesi olarak kabul edilebilecek diğer alanlarda da kendini sergilediği görülecektir.

Tramların 8 gr olmaları ve gösterişli kompozisyonları, göz doldurmaktadır. Bu dönemin sikkeleri karşısında, Ermeni paralarının değişim değeri açısından sadece kendi halkları arasında değil, diğer ülkelerin tacirleri tarafından da talep edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Selçuklular, Memlükler, Haçlılar, Bizanslılar ve diğer Beylikler ile olan ticari ilişkilerinde Ermeni paralarının tedavülde kabul gördüğü, ülke sınırları dışındaki buluntulardan da (eski ev-ören kalıntıları, mezarlar, kaleler vd.) anlaşılmaktadır. Bu paraların askeri seferlerde, yağma saldırıları sırasında ya da tüccar kervanlarına düzenlenen baskınlarla ele geçirilmiş olabileceği üzerinde de durulmaktadır. Altın, gümüş gibi değerli metallerin metal değeri sebebiyle ticarette kullanılması normal görülürken, bakır, bronz ve billion gibi metallerin başka ülkeler tarafından kabulü, ekonominin gücü ve değişim değerinin garantiye alınmış olması anlamı taşıyacaktır. Erzurum, Sivas, Konya, Kayseri, Malatya, Erzincan ve Van gibi şehirlerde sıkça bu paraların görülmesi ticaretin yanı sıra meskûn Ermeni ahalinin de bu şehirlerde yaşıyor olabileceği gerçeğini düşündürmektedir (Gordlevskiy, 2019, s. 201). Bu şehirlerin büyük ticaret merkezleri olması, mevcut düşüncenin daha da güçlenmesine zemin hazırlamaktadır.

Gürcü sikkeleri, Ermeni sikkelerine göre daha iri ve standart dışı kalıplara sahiptir. Ayrıca ağırlık ve çap olarak da büyük farklılık gösterir. Yuvarlak para tipi dışında geleneksel üçgen, dörtgen, beşgen, altıgen, kulplu ve düzensiz tipler olarak tanımlanan örnekler bulunmaktadır. Özellikle III. Giorgi döneminde bakırlar 2 gr'dan başlayarak 18-22 gram'a kadar varan ağırlıklarda kestirilmiştir. Giorgi'ye ait gümüş sikke ise günümüze kadar tespit edilebilmiş değildir. Kraliçe Rusudan dönemine ait gümüş dramlar, 3 gr'dan başlamakta bakırlar ise 3.5-7 gr arası ağırlıkta darbedilmektedir. Bu dönem sikkeleri standarta yakın, düzgün bir yuvarlakla ve oldukça iyi bir tasarımla hazırlanmıştır.

VI. David ya da Narin David olarak bilinen zaman dilimi, sikke darbı açısından en karışık olan dönemdir, yine standart dışına çıkılmış eski geleneksel şekilsiz kalıp sikke kesme anlayışına yönelinmiştir. Darb yoluyla kesilen sikkeler olduğu gibi kalıplarla da sikke kesimi gerçekleştirilmiştir. Numismatik disiplini açısından farklı nadirlik derecelerine sahip olan örnekler, aynı zamanda Kafkaslar ile Ortadoğu arasındaki canlı askeri-ticari ilişkiler ağını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Ağar, Abdullah M. (2015). *Memluklar'da ticaret*. Çizgi Yayınları.

Artuk, İ. C. Artuk. (1974). *İstanbul arkeoloji müzeleri teşhirdeki islâmî sikkeler kataloğu*. C.II. MEB Yayınları.

Ayçiçek, Ayşe. (2018). Klikya Ermeni Baronluğu'nun ortaçağ Anadolu tarihindeki yeri üzerine. *BAÜİTBFD*, (I), 61-82. Erişim tarihi:19.05.2023, https://dergipark.org.tr/tr /pub/butobid/ issue/ 36150/378574

Bedoukian, P. Z. (1962). *Coinage of Cilician Armania.* The American Numismatic Society.

Bozoyan, A. (2016*). Klikiyskaya Armeniya v predstavleniyah prigraniçnıy gasudarstvennıh edinits (istoriko-filologiçeskiy oçerki)*. Akademi Nauk.

Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan tarihi (eski çağlardan 1212 yılına kadar)*. Çev.:H. Andresyan & E. Merçil. TTK Yayınları.

Buyruk H. (2018). *Klikya Ermenileri, 2 kale, 2 sülale*. Akademisyen Yayınları.

Cüzcânî, Tabakat-ı Nasıri. (2020). *Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harzemşâhlar*. Çev.: E. Göksu. TTK Yayınları.

Carriere, A. (1896). *Moise de Khoren et la généalogie patriarcale*. Librairie Leopold Cerf.

Demircioğlu, İ. H., E. Demircioğlu, vd., (2020). *Seyyahların gözüyle Gürcistan ve çevresi*. Yeditepe Yayınları.

Dundua, G., T. Dundua. (2006). *Georgian numismatics*. Artunuji. Tbilisi State University.

Dundua, T., G. Dundua, (2015). *Catalogue of Georgian numismatics*, III. Meridian Publishers.

Ersan, Mehmet. (2019). *Selçuklular zamanında Anadolu'da Ermeniler*. TTK Yayınları.

Forsyth, James. (2019). "Haçlılar zamanında Ermenistan". *Kafkasya*, Çev.:Timuçin Binder. Ayrıntı Yayınları.

Forsyth, James. (2019). "Moğollar ve Osmanlı Türkleri". *Kafkasya*, Çev.:Timuçin Binder. Ayrıntı Yayınları.

Forsyth, James. (2019). "Ermenistan, Bizans, Türkler ve Haçlılar". *Kafkasya*, Çev.:Timuçin Binder. Ayrıntı Yayınları.

Forsyth, James. (2019). "Celaleddin Harzemşâh". *Kafkasya*. Çev.:Timuçin Binder. Ayrıntı Yayınları.

Forsyth, James. (2019). "Gürcistan ve Moğollar". *Kafkasya*. Çev.:Timuçin Binder. Ayrıntı Yayınları.

Forsyth, James. (2019). "V. Haçlı Seferi. *Kafkasya*". Çev.:Timuçin Binder. Ayrıntı Yayınları.

Galstyan, A.G. (2005). *Ermeni kaynaklarına göre Moğollar*. Çev.:İ. Kamalov. Yeditepe Yayınları.

Genceli Kiragos. (2018). *Moğol istilası*, 1220-1265. Terc.: M. Kemal Bey. Post Yayınevi.

Gordlevskiy, V. Aleksandroviç. (2019). *Küçük Asya'da Selçuklular*. Çev.:A. İnan, Yay.:T. Omorov. TTK Yayınları.

Gökhan, İlyas. (2012). Türkiye Selçukluları ile Klikya Ermenileri arasındaki siyasi ilişkiler. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* I (2),70-108. Erişim tarihi:19.05.2023, https://dergipark. org.tr/tr/ pub/nevsosbilen/issue/19733/211139

Halife bin Hayyat. (2019). *e't-Tarih, ilk kronolojik İslam tarihi*. Çev.:Ö. Sabuncu, M. Sabuncu. Ankara Okulu Yayınları.

Hastings, A. A. (2000). *World history of christianity*. Cambridge.

İberieli, Sandro. (2014). *Gürcü halkının tarihi*. Çev.:Z. Aytekin. Cinius Yayınları.

İonnes Kinnamos, (2020). *İonnes Kinnamos'un historia'sı*. Terc.:I. Demirkent. TTK Yayınları.

İpek, Ali. (2012). Abbasiler dönemi Ermeni isyanları. *Tarih Dergisi*, (42), 27-41. Erişim tarihi:19.05.2023, https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9614/120091

Kalantkalı Moses. (2006). *Alban Tarihi, Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler*. Çev. Ziya Bünyadov, Akt.:Y.Gedikli. Selenge Yayınları.

Karaca, Sevtap G., (2020). *Kudüs Haçlı Krallığı siyasi tarihi (1099-1187)*. TTK Yayınları.

Kaşgarlı, Mehlika A. (1990). *Klikya Tabi Ermeni Baronluğu tarihi*. Kök, Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi.

Keleş, Nevzat. (2016). *Şeddadiler (951-1199) ortaçağ'da bir Kürt hanedanı*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Kesik M. (2003). *Türkiye Selçuklu Devleti tarihi*. *Sultan I. Mesud dönemi (1116-1155).* TTK Yayınları.

Kesik M. (2017). *Danişmendliler (1085-1178), Orta Anadolu'nun fatihleri*. Bilge Kültür ve Sanat Yayınları.

Kesik M. (2018). *Anadolu Türk beylikleri*. Bilge Kültür ve Sanat Yayınları.

Kılıç, Sami. (2005). Gürcülerin dini tarihçesi. *Dini Araştırmalar*, 8 (22), 63-74. Erişim tarihi:19.05.2023, https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4459/61474

Korkmaz, Telli A., S. T. Afşar, (2015). Ermeni tarih kaynaklarında Türkler. *Journal of Turkish Studies*, (X), 367-382. Erişim tarihi:19.05.2023, https://turkishstudies.net/ turkishstudies? mod= yazar_bilgi&user_id=6537

Korkmaz, Telli A. (2021). Hazar hâkimiyetinde Kafkasya. *TYB Akademi*, 11 (32), 29-43. Erişim tarihi:19.05.2023, https://www.tyb.org.tr/doc-dr-telli-korkmaz-hazar-hakimiyetinde-kafkasya-51783h. htm

Kuşçu, Ayşe D. (2013). *Eyyübî devleti teşkilatı*. TTK Yayınları.

Mahmoud A. A. (2001). Language shift among the Armenians of Jordan. *International Journal of the Sociology of Language*, 152.153-177. Erişim tarihi:19.05.2023, https:// www.researchgate.net /publication/249929950_Language_shift_among_the_Armenians_of_Jordan

Mesûdî, (2020). *et-Tenbih ve'l işraf, dünya coğrafyası ve tarihi*. Çev.:M. Eser. Ankara Okulu Yayınları.

Mirhand, Muhammed b. Havendşah, (2018). *Ravzatu's-safa fi siretü'l-enbiya ve'l müluk ve'l hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*. terc.:E. Göksu. TTK Yayınları.

Nami Hasan Ağa. (2021). *Fetihname-i Nami der-hakk-ı Gürcistan*. Haz.:M. F. Gökçek. Yeditepe Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2020). *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti tarihi (1040-1157)*. İSAM Yayınları.

Paghava, I. V. Novak, (2013). Georgian coins in the collection of the National Museum-Naprstek Museum in Prague. *Annals of the Naprstek Museum*, 43 (2). Erişim tarihi:19.05.2023,https://www.academia.edu/5456545/Georgian_Coins_in_the_Collection_ of_the_National_Museum_N%C3%A1prstek_Museum_in_Prague

Pahamov, E. L. (1970). *Manetı Gruzii*. İzdetalstva Mentsnierba.

Peacock, A.C.S. (2020). *Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, yeni bir yorum*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Roux, Jan Paul. (2001), *Moğol imparatorluğu tarihi*. Çev.:A. Kazancıgil, A. Bereket. Kabalcı Yayınları.

Runciman, S. (2019). *Haçlı seferleri tarihi*. Çev.: Fikret Işıltan, I. TTK Yayınları.

Sevim, Ali. (2002). *Genel çizgileriyle Selçuklu-Ermeni ilişkileri*. TTK Yayınları.

Sevim, Ali. (2014). E. Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi. Siyaset, teşkilat ve kültür*. TTK Yayınları.

Spuler, Bertold. (2011). *İran Moğolları, siyaset, idare ve kültür, İlhanlılar devri, 1220-1350*. TTK Yayınları.

Subaşı, Ömer. (2015). *Gürcü-Moğol ilişkisi, Güney Kafkasya 1220-1346*. Kitabevi

Tellioğlu, İbrahim. (2019). *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*. Bilge Kültür ve Sanat Yayınları.

Tokuş, Ö. (2020). *Başlangıçtan Mirdâsîlerin sonuna kadar Biladü'ş-Şam'da Müslüman-Bizans münasebetleri.* Araştırma Yayınları.

Tubach, J., Sophia G. Vashalomidze, M. Zimmer, (2012). *Caucasus during the Mongol period*. Reichert Verlag.

Usta, A. (2022). *Hilal ile haç arasında hayatlar, ortaçağ Akdeniz'inde ticaret ve tüccarlar (1260-1291)*. İletişim Yayınları.

Yinanç, M. Halil. (2020). *Türkiye tarihi Selçuklular devri*. I-II, Yay. Haz.:R. Yinanç. TTK Yayınları.

Zeki, İzzetullah. (2020). *İlk dönem Horasan valileri, Emevîler ve Abbasilerin Horasan politikası, (651-821)*. Çizgi Yayınları.

Zengin, Murat. (2014). Memlük Türk Sultanlığı'nın Anadolu hâkimiyet mücadelesi: Malatya'nın zaptı (28 Nisan 1315). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (55) 91-120. Erişim tarihi:19.05.2023, https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47747/603105

Zengin, Murat. (2022). *Memlûk Türk Devleti döneminde Trablus (1289-1516)*. Sonçağ Yayınları.

İnternet Kaynakları

http://www.ancientarmeniancoins.com/coins/levon-leo-II.html

http://www.ancientarmeniancoins.com/coins/levon-leo-III.html

https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=109412

https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3968292&AucID=4088&Lot=779&Val=1ff4732eb4ed7ab74798544831e8cbb3

https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3968291&AucID=4088&Lot=778&Val=abcd1751e47476a5b07b7a3b38cc2977

https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=5582882&AucID=6339&Lot=3847&Val=d3b77871cf7163fe9b7acb40b416e2ea

https://hcr.ashmus.ox.ac.uk/coin/hcr16219

https://www.ma-shops.de/saenn/ item. php?id=28572

https://www.ma-shops.com/shops/search.php?searchstr=Sis&curr=USD

https://www.sarc.auction/ARMENIA-Hetoum-I-Zabel-1226-1270-AR-tram-VF-EF_i36763150

https://www.sarc.auction/GEORGIA-Queen-Rusudan-1223-1245-AE-fals-6-51g-NM-Kronikon-447-1227-VF-EF_i44365775

www.zeno.ru

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=301899&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=301898&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=301893&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=301892&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=293822&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282020&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282019&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282018&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282017&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282016&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282015&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282014&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282013&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282012&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282011&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282010&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282009&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282008&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282007&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282006&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=282005&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=276030&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=267854&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=257882&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=257881&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=257880&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=257879&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=257847&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=257845&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=257844&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=257843&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=256231&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=256229&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=256226&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=256225&cat=all&ppuser=2476
https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=256224&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=248440&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=248435&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=248434&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=248348&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=248347&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=248346&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=248291&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=248281&cat=all&ppuser=2476

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=313943&cat=all&ppuser=2476

Özel Koleksiyonlar

KK: Kazakhan Koleksiyonu.

LN: Leunumismatik (Auction) Koleksiyonu.

SA: Stephen Album Koleksiyonu.

Metal Türlerine Ait Simgeler

AE: Bakır, **AL:**Alüminyum, **AR:**Gümüş, **AU:**Altın, **BI/AE:**Bizmut-Billion, **CU:**Pirinç (bir bakır alaşımıdır), **PB:**Kurşun.

Arapça Kısaltmalar

Bin-bin:Oğlu, erkek evlat, **b.:**Oğlu, erkek evlat, **İbn-ibni:**Oğlu, erkek evlat, **Binti-binti:**Kızı, kız evlat.

Nadirlik Dereceleri

A.:Çok bulunur, **C.:**Bulunur.**, S.:**Az bulunur, **R.**:Nadir, **R+:**Nadir +**, RR.**:Çok nadir, **RR+**:Çok nadir +**, RRR.**:Son derece nadir, **RRRR.**:Aşırı derecede nadir, **RRRRR.**:Bilinen en yüksek nadirlik derecesi, **UQ:**Tek örnek.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

    1. Yazar/First Author % 70

    2. Yazar/Second Author %.30

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).